

ادیان عربستان در دوران پایانی باستان بازخوانی بر پایه شواهد مادی

استادیار گروه آموزشی علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی | محمدعلی خوانین زاده

پست الکترونیکی: alikhavanin@khu.ac.ir

| ۲۰۷-۲۷۱ |

۲۰۷

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

چکیده: از کاوش‌های باستان‌شناختی که در شبه‌جزیره عربستان انجام شده، شواهدی فراوان کشف شده‌اند که تصور ما از عربستان پیشااسلامی را دگرگون می‌کنند. تصویر رایج در نامیدن آن به دوران «جاهلیت» تجلی یافته، که در آن دست‌کم دو انگاره مهم هست؛ نخست اینکه در عربستان حکومتی مرکزی وجود نداشته و هرچند قبیله‌ها تا ظهور اسلام فراگیر بوده است؛ دیگر اینکه بت‌های متعدد به‌طور فراگیر تا ظهور اسلام پرستش می‌شدند. در مقابل، در متون کتیبه‌شناختی داده‌هایی فراوان یافت می‌شوند که تصویری روشن‌تر از وضعیت سیاسی و گرایش‌های دینی عربستان پیشااسلامی ارائه می‌کنند. در این نوشتار، ابتدا وضعیت سیاسی عربستان در دوران پایانی باستان در پی سلطه تدریجی پادشاهی حمیر بر سراسر شبه‌جزیره به‌اجمال مرور می‌شود؛ سپس با بررسی نمونه‌هایی از شواهد فراوان مادی از سه قرن پیش از اسلام پیشینه باور به خدای یگانه مرور و نام خدای یگانه در میان اعراب یهودی و مسیحی بررسی می‌شود. در نتیجه این بررسی، مشاهده می‌شود که از حدود دو قرن پیش از اسلام نه‌تنها شواهدی بر پرستش خدایان چندگانه در کتیبه‌های یافت‌شده از مناطق مختلف شبه‌جزیره دیده نمی‌شود، بلکه شواهدی فراوان بر یهودیت و مسیحیت یافت شده‌اند که در آنها تنها خدای یگانه، با نام‌ها و تعابیر مختلف یاد شده است.

کلیدواژه‌ها: عربستان پیشااسلامی، ادیان، یهودیت، مسیحیت، نام‌های خدا، رحمانان (الرحمن)، الإله.

Religions of Late Antique Arabia. A Review Based on the Material Evidence

Mohammad Ali Khavanin Zadeh

Abstract: Archaeological explorations in Arabia have led to the discovery of abundant evidence that changes our perception of pre-Islamic Arabia. The common image is manifested in calling it the “Ġāhiliyya” era, which comprises two important ideas: First, there was no central government in Arabia and tribal chaos was widespread, and secondly, many idols were generally worshiped, until the eve of Islam. On the contrary, the epigraphic texts contain much information that provides a clearer picture of the political situation and religious tendencies of pre-Islamic Arabia. In this article, firstly, the political situation of Late Antique Arabia following the gradual domination of the kingdom of Ḥimyar over the Arabian Peninsula will be briefly reviewed, and then, by examining examples of the material evidence from three centuries before Islam, the belief in one God is reviewed as well as the name of one God among Jewish and Christian Arabs. As a result, it can be seen that from about two centuries before Islam, not only evidence of worshiping multiple gods is missing in the inscriptions found in different regions of Arabia, but also much evidence of Judaism and Christianity has been found, in which only one God, with different names and phrases, is mentioned.

Keywords: Pre-Islamic Arabia, Religions, Judaism, Christianity, Names of God, Raḥmānān (ar-Raḥmān), al-ʿIlāh.

درآمد

بازخوانی تاریخ بر پایه شواهد مادی بینش‌هایی تازه از شرائط فرهنگی، سیاسی و دینی عربستان در دوران پایانی باستان^۱ فراهم می‌کند. از کاوش‌های باستان‌شناختی، که در میانه قرن نوزدهم م. در شبه جزیره عربستان انجام و از دهه ۱۹۷۰م. از سر گرفته شد، شواهدی فراوان، به ویژه از قرن‌های پیش از ظهور اسلام، کشف شده‌اند که تصور ما از عربستان پیشااسلامی را دگرگون می‌کنند. این یافته‌ها دامنه گسترده‌ای از شواهد مادی را دربرمی‌گیرند: از بقایای بناهای ویران شده، همچون عبادتگاه بزرگ مأرب، گرفته تا هزاران متن کتیبه‌ای که بر موادی بادوام همچون تخته سنگ، فلز یا دیواره‌های صخره‌ای حک شده‌اند. در مقایسه با منابع سنتی، شواهد مادی دست‌کم دو برتری دارند: نخست، این که منابع سنتی معمولاً متأخر از رویدادهایی هستند که گزارش می‌کنند، و از همین روی غالباً متأثر از دیدگاه‌های متأخرتر نسبت به رویدادهای گذشته‌اند حال آنکه در شواهد مادی، به دلیل هم‌زمانی با رویداد، بازتاب واقع‌گرایانه‌تری می‌توان دید؛ دیگر، این که در بیشتر اوقات اصل متون سنتی در اختیار نیست بلکه تحریرهای شفاهی راویان نسل‌های بعدی یا رونوشت‌های متأخرتر آنها به دست ما رسیده که ممکن است در فرآیند انتقال شفاهی یا نسخه‌برداری دچار تغییر یا دستکاری - اعم از حذف یا اضافه، درج یا تلخیص، و مانند آن - شده باشند درحالی که شواهد مادی غالباً بی‌تغییر یا دستکاری در دسترسند و از بافت تاریخی خود اطلاعاتی دست‌اول، هرچند مختصر، در اختیار می‌گذارند.

تصویر رایج از عربستان پیش از اسلام در نامیدن آن به دوران «جاهلیت» تجلی می‌یابد، تعبیری که با طعنه و تحقیر همراه است و غالباً این‌گونه توجیه می‌شود که

* بایسته است از سیدعلی آقایی (دانشگاه هومبالت برلین) سپاس بگزارم که پیش‌نویس مقاله را با دقت و حوصله فراوان خواند و نکاتی راهگشا را گوشزد کرد. خطاها و کاستی‌های به‌جای مانده از من است. ۱. Late Antiquity. برای آگاهی بیشتر درباره این اصطلاح و پیوند آن با مطالعات قرآنی، ر.ک. آقایی، علی، خوانین‌زاده، محمدعلی و مارکس، میثائیل. «مقدمه: باستان متأخر و اسلام.» صص ۱۵-۷۲ در روبن، کریستین ژولین. ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام. گزینش، ترجمه و تحقیق محمدعلی خوانین‌زاده. تهران، ۱۴۰۱.

«چون پیش از اسلام تازیان را تمدنی نبوده است و پیوسته از جایی به جای دیگر کوچ می‌کردند و اغلب خدایی جز بت‌های متعدد نداشتند و در نتیجه در جهان تاریکی‌ها و نادانی‌ها غوطه‌ور بودند، از این رو به آنان «جاهل» گفتند و دورانشان را «جاهلیت» نامیدند.»^۱ به بیان دیگر، در تصور سنتی دست‌کم دو انگاره مهم وجود دارد که در هردوی آنها باید تأمل کرد؛ نخست، این‌که در عربستان حکومتی مرکزی وجود نداشته و هرج و مرج قبیلگی در شبه جزیره تا ظهور اسلام فراگیر بوده است و دیگر، این‌که بت‌های متعدد به ویژه بت‌هایی که قرآن آنها را یاد کرده به طور فراگیر تا ظهور اسلام پرستش می‌شدند و با ظهور اسلام بود که حکومتی مرکزی در شبه جزیره پدید آمد و بت‌پرستی به یکباره ریشه کن و یگانه‌پرستی فراگیر شد.

در مقابل، در متون کتیبه‌شناختی داده‌های فراوان هرچند موجزی یافت می‌شوند که تصویری روشن‌تر، و تا حد زیادی متفاوت، از وضعیت سیاسی و گرایش‌های دینی عربستان پیشااسلامی ارائه می‌کنند. در این نوشتار، ابتدا وضعیت سیاسی عربستان در دوران پایانی باستان در پی گسترش و سلطه تدریجی پادشاهی حمیر بر سراسر عربستان به اجمال مرور می‌شود و سپس، با بررسی نمونه‌هایی از شواهد فراوان مادی موجود از حدود سه قرن پیش از اسلام پیشینه باور به خدای یگانه، که در نتیجه گرایش پادشاهی حمیر به یهودیت (۳۸۰-۵۳۰ م.) و سپس مسیحیت (۵۳۰-۵۷۰ م.) فراگیر شد، مرور و همچنین نام خدای یگانه در میان اعراب یهودی و مسیحی پیش از اسلام بررسی می‌شود.^۲ در این میان، مهم‌ترین شواهد خدایانام‌ها،^۳ خواه خدایان

۱. ر.ک. آذرنوش، آذرتاش. راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی. چاپ سوم، تهران: ۱۳۸۸:

ص ۱۵، که دیدگاه دانشمندان اسلام و گروهی از خاورشناسان را این‌گونه تصویر کرده است.

۲. در این مقاله مهم‌ترین یافته‌های کتیبه‌شناختی بر پایه دیدگاه‌های صاحب‌نظران تاریخ و باستان‌شناسی عربستان به ویژه کریستین روبین (مرکز ملی پژوهش‌های علمی فرانسه) و لیلیا نعمه (مرکز ملی پژوهش‌های علمی فرانسه) بررسی می‌شود. از دیگر چهره‌های سرشناسی که در کشف و خوانش شواهد کتیبه‌شناختی ارائه شده در این مقاله دست داشته‌اند می‌توان ژاکلین پیرن (۱۹۱۸-۱۹۹۰)، مایکل مکدانلد (دانشگاه آکسفورد)، نربرت نیس (دانشگاه ینا)، احمد الجلاذ (دانشگاه ایالتی اوهایو) و گیوم شارلو (مرکز ملی پژوهش‌های علمی فرانسه) را نام برد.

3. theonyms.

چندگانه و خواه خدای یگانه، است که در کتیبه‌های شاهانه، متون تدفینی و دعائی، یا حتی عبارات‌های ساده‌ای که رهگذران یا زائران بر دیواره‌های صخره‌ای حک کرده‌اند، دیده می‌شود؛ چراکه نشانگر کنش دینی افراد نسبت به آن خدایان چندگانه یا خدای یگانه است.

در مقایسه داده‌های منابع سنتی، همچون کتاب الأَصْنَام ابن کلبی (د. ۲۰۴ ق.)، با شواهد کتیبه‌شناختی، باید به زمان و مکان کاربرد خدایانم‌ها توجه داشت و در نتیجه این مقایسه، هم در گستره و پراکندگی خدایان چندگانه و هم در دوره پرستش آنها بازبینی کرد. برای نمونه، در شواهد کتیبه‌شناختی مشاهده می‌شود که «وَدَّ»، که در قرآن (نوح: ۲۳) در میان پنج بت قوم نوح (ع) آمده و ابن کلبی خدای دومة الجندل معرفی‌اش کرده، نه در آنجا بلکه بیشتر در کتیبه‌های به زبان معینی از هَرَم (خریة همدان) در یمن، قرية الفاو در نجد و به‌ویژه ددان (العُلا) در حجاز یافت شده است که تاریخ آنها تا اواخر قرن سوم م. می‌رسد و از آن پس، دیگر یادی از «وَدَّ» در کتیبه‌ها نیست. برای نمونه دیگر، می‌توان «لات» و «منات» و «عُزَّى» را یاد کرد که با توجه به یادکرد قرآنی‌شان (النجم: ۱۹-۲۰) از بت‌های قریش (حجاز) در زمان پیامبر اسلام (ص) دانسته می‌شوند؛ اما این سه خدا در شمار برخی خدایان دیگر در کتیبه‌های به خط صفائی (سوریه) و نبطی (اردن و شبه جزیره سینا) تنها تا نیمه قرن سوم م. دیده می‌شوند و سپس، تا نیمه قرن پنجم م. تنها «عُزَّى» یاد شده و پس از آن، دیگر یادی از خدایان چندگانه در کتیبه‌های شمال غرب عربستان نیست^۱ و در آنها تنها خدای یگانه یاد شده است.^۲ در کتیبه‌های حمیری نیز از اواخر قرن چهارم،

۲۱۰

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. برای آگاهی بیشتر، ر.ک. آقایی، خوانین زاده و مارکس، ۱۴۰۱: صص ۵۱-۵۰ و پانوش ۱۱۳. نیز ن.ک. ادامه مقاله.

۲. برای آگاهی تفصیلی از پراکندگی و تحول کاربرد نام خدایان در کتیبه‌های شمال غرب عربستان در قرن‌های یکم تا ششم م.، ر.ک. Nehmé, Laïla. "The Religious Landscape of Northwest Arabia as Reflected in the Nabataean, Nabataeo-Arabic, and Pre-Islamic Inscriptions." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture. Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 43-86. Chicago, 2022.

یعنی بیش از دو قرن پیش از ظهور اسلام، هیچ خدای چندگانه‌ای یاد نشده و تنها خدای یگانه یاد شده است.^۱ به بیان دیگر، از حدود دو قرن پیش از اسلام نه تنها شاهی بر پرستش خدایان چندگانه در کتیبه‌های یافت شده از مناطق مختلف شبه جزیره دیده نمی‌شود بلکه در آنها تنها خدای یگانه، با نام‌ها و تعابیر مختلف، یاد شده است.

پیش از پرداختن به موضوع، توضیحی کوتاه درباره خط‌شناسی و جغرافیای کتیبه‌ها تصویر روشن‌تری از توزیع شواهد مادی در عربستان پیش از اسلام به دست می‌دهد. با توجه به نوع خط به کاررفته در کتیبه‌های عربستانی و منطقه اکتشافشان، می‌توان آنها را در سه دسته کلی جای داد:^۲

الف) کتیبه‌های به خط عربستانی جنوبی کهن،^۳ که در یمن از دوران پادشاهی‌های کهن عربستان جنوبی تا دوران حمیری، از اوائل هزاره نخست پ.م. تا اوایل قرن ششم م.، به کار می‌رفت. هزاران کتیبه به این خط در عربستان جنوبی کشف شده‌اند که در این میان شواهد گذار از چندگانه‌پرستی به یگانه‌پرستی از آغاز قرن چهارم م. دیده می‌شود.

ب) کتیبه‌های به خط نبطی (گونه‌ای خط برگرفته از آرامی)، که در شمال غرب عربستان مشتمل بر اردن، شبه جزیره سینا و منطقه حجاز، از اوائل دوران مسیحی به کار می‌رفت. شکل حروف و شیوه پیوند میان حروف در این خط رفته‌رفته تطور یافت تا به خط عربی در قرن ششم م. رسید. بر پایه مراحل تطور نبطی به عربی، پژوهشگران پیکره کتیبه‌های تاریخ‌گذاری شده این منطقه را در سه گروه کلی جای داده‌اند: در کتیبه‌های نبطی،^۴ که متعلق به قرن یکم م. تا نیمه قرن سوم اند، همه حروف کاملاً نبطی اند و نشانه‌ای از تطور ندارند؛ در کتیبه‌های عربی نبطی،^۵ که متعلق به اواخر

۱. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ص ۲۴۰. نیز ن.ک. ادامه مقاله.

۲. برای تفصیل بیشتر، ر.ک. آقایی، خوانین زاده و مارکس، ۱۴۰۱: صص ۳۵-۴۶.

3. Old South Arabian.

4. Nabataean.

5. Nabataeo-Arabic.

قرن سوم م. تا نیمه قرن پنجم اند، متن خطی همگن ندارد و حروف در مراحل آغازین تطورند، برخی حروف تطور یافته اند و برخی نه؛ در کتیبه های عربی پیشااسلامی،^۱ که متعلق به اواخر قرن پنجم م. و قرن ششم اند، حروف در پایان تطورند و شکل تشخیص پذیر عربی دارند. توجه به زبان این کتیبه ها نیز، در شرائطی که مرزبندی میان این مراحل دشوار می شود، لازم است: کتیبه های نبطی عموماً به زبان آرامی اند و گاه چند واژه از عربی دارند؛ کتیبه های عربی نبطی، و حتی عربی پیشااسلامی، جز نام های اشخاص واژه های بسیار اندکی دارند که غالباً از ریشه های مشترک آرامی و عربی اند (مانند کتب و ید)؛ در کتیبه های عربی پیشااسلامی گاه کهن واژه هایی آرامی دیده می شود که تنها در بافتی خاص کاربردشان باقی مانده است (مانند بر به جای بن) و از آن روی که تقلیدی و کلیشه ای استفاده می شوند می توان آنها را سنت نوشتاری (لوگوگرام) یا اندیشه نگاری (ایدئوگرام)^۲ دانست.^۳ کتیبه های هریک از این سه گروه گرایش های مختلف دینی، از چندگانه پرستی تا یگانه پرستی، را در طی قرن های یکم تا ششم م. بازمی نمایند.

ج) کتیبه های به خطوطی برگرفته از خط عربستانی جنوبی کهن، که در شمال و شرق شبه جزیره از سده هفتم پ.م. تا قرن چهارم م. به کار می رفتند. مهم ترین این خطوط صفائی^۴ است؛ ده هزار کتیبه از بیابان های شمال شبه جزیره (جنوب سوریه و اردن) به این خط یافت شده اند و شواهد فراوان چندگانه پرستی از گذشته های دور حداکثر تا سه قرن پیش از اسلام، پیش از گسترش یهودیت و مسیحیت در عربستان، را دربردارند. شایان توجه است که از آن پس شواهدی بر چندگانه پرستی به خط صفائی وجود ندارد.^۵

1. Pre-Islamic Arabic/ Paleo-Arabic.

۲. یعنی یک واحد نوشتاری نه به عنوان ترکیبی از حروف الفبا، که به عنوان تصویری یکپارچه که دارای معنایی خاص است به کار می رود.

۳. ر.ک. Nehmé, 2022: p. 44.

4. Safaitic.

۵. ر.ک. Al-Jallad, Ahmad. *The Religion and Rituals of the Nomads of Pre-Islamic Arabia. A Reconstruction Based on the Safaitic Inscriptions*. Leiden and Boston, 2022c

پادشاهی حمیر در دوران پایانی باستان

در برابر دیدگاه سنتی که عربستان پیشااسلامی را فاقد حکومت مرکزی تصویر می‌کند، شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهند که پادشاهی حمیر، که در سال ۱۱۰ پ.م. پدید آمده بود، از اواخر قرن سوم م. به تدریج بر سراسر شبه جزیره سلطه یافت و تبدیل به قدرت اصلی عربستان شد. پس از راندن اکسومیان از غرب عربستان جنوبی (یمن باستان) در سال ۲۷۰ م.، حمیر پادشاهی سبأ، گهواره تمدن عربستان جنوبی و کهن‌ترین و نامدارترین پادشاهی یمن باستان با پیشینه‌ای هزارساله، را در سال ۲۷۵ م. فتح کرد که در پی آن، شکوه این پیروزی در لقب رسمی پادشاه حمیر، که در کتیبه‌ها پس از نام پادشاه یاد می‌شود، بازتاب یافت. برای نمونه، در کتیبه^۱ پادشاهان فاتح رسماً «پادشاه سبأ» خوانده شده‌اند (تصویر ۱).

کتیبه ۱. ... بمقم مرایه مو یسر م یهنعم وینهو شم ری ه (ر) [ع] [ش] ملک ی سد^(۴) جا
و (ذ) ریدن ...
... با پشتیبانی دوارباشان یاسر^۲ یهنعم و پسرش شم ری ه عرش پادشاهان
سد^(۴) بآ و ذو ری دان {حمیر} ...^۲

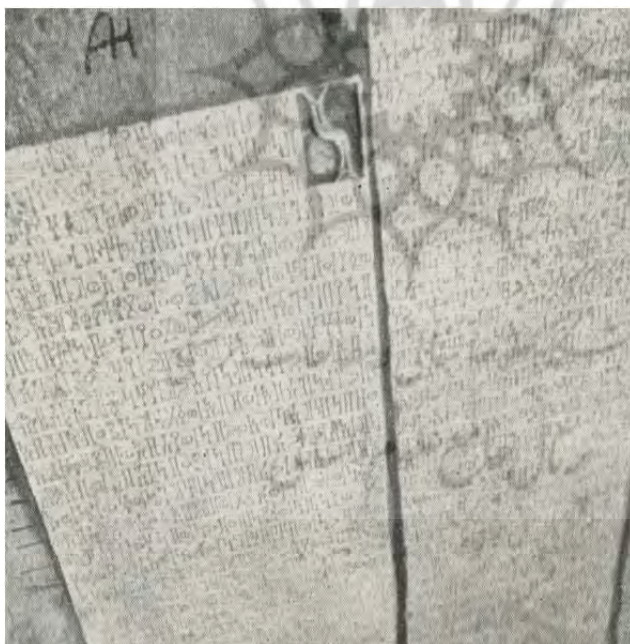

تصویر ۱. کتیبه MQ-Hayd Mūsà 1 = RES 4196. تصویر از کریستین روبن (MQ). این کتیبه متعلق به وادی سرجان (واقع در جنوب یمن) است و به حدود سال ۲۸۳ م. تاریخ‌گذاری شده است.

- حروف کج نوشت (ایرانی‌ک) حرف نویسی (transliteration) متن کتیبه به فارسی را نشان می‌دهند. رقم‌های بالانویس درون پرانتز نشانگر شماره سطر کتیبه‌اند. در ترجمه متن کتیبه، نام‌های خاص با حرکت‌گذاری کامل به فارسی آوانویسی (transcription) شده‌اند.
- ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۱۹۹-۲۰۰.

این که «سبأ» در لقب رسمی پادشاه حتی پیش از زیدان، که کاخ پادشاهی حمیر در ظَفار (پایتخت حمیر) بود، جای گرفته حکایت از جایگاه و اهمیت تاریخی عنوان «پادشاه سبأ» دارد. اندکی بعد، با فتح پادشاهی حضرموت سراسر عربستان جنوبی (یمن باستان) یکپارچه شد و سرزمین های فتح شده به لقب رسمی پادشاه فاتح، شَمَرِ یُهْرَعَش (حک. ح. ۲۸۶-۳۱۱ م.)، افزوده شدند اما همچنان لقب رسمی با عنوان «پادشاه سبأ» آغاز می شود. برای نمونه، در کتیبه ۲ پادشاه حمیر «ملک سبا و ذریدان و حضرموت و یمن» یعنی پادشاه سبأ و زیدان (حمیر) و حَضْرَمَوْت و یَمَنَّت (جنوب عربستان)، خوانده شده است (تصویر ۲).

کتیبه ۲. ... مراهمو شمر یهرعش ملک سبا و ذ^(۷) ریدن و حضرموت و یمنت ...
 ... اربابشان شَمَرِ یُهْرَعَش پادشاه سبأ و ذ^(۷) و زیدان و حَضْرَمَوْت و جنوب ...^۱

تصویر ۲. کتیبه ۳۱ Sharaf. تصویر از کریستین روبن. این کتیبه در عبادتگاه بزرگ مأرب کشف و به حدود سال ۳۱۰ م. تاریخ گذاری شده است.

در طی قرن چهارم م. پادشاهان حمیر به عربستان بیابانی^۱ لشکرکشی و تلاش می‌کردند حوزه نفوذ خود را در برابر پادشاهی عربی تنوخ (در وادی فرات)، که تحت‌الحمایه ساسانیان بود، گسترش دهند و سرانجام در ۴۲۰-۴۴۰ م. مرکز و غرب عربستان را ضمیمه خود کردند. این فتوحات در لقب رسمی پادشاهان حمیر بازتاب یافت و مناطق فتح شده به پایان لقب رسمی افزوده شدند. برای نمونه، در کتیبه^۳ لقب رسمی پادشاهان فاتح - «ملکی سبا و ذریدان و حضرموت و یمن و اعراب طود و تهمت»، یعنی پادشاه سبا و زیدان (حمیر) و حضرموت و یمن (جنوب) و اعراب طود (مناطق مرتفع نجد) و تهامة (کرانه ساحلی دریای سرخ) - دربرگیرنده مناطق تازه فتح شده است حال آنکه در لقب رسمی پادشاه پیشین (در همین کتیبه) این مناطق نیامده است (تصویر ۳).

کتیبه ۳. ابکرب اسعد و بنوهو حسین^۲ یهامن ملکی سبا^(۲) و ذریدان و حضرموت و یمن و اعراب طود و تهمت^(۳) بنی حسین ملک کرب یهامن ملک سبا و ذ^(۴) ریدان و حضرموت و یمن رقدو ذن مرقدن ...
 ابوکرب اسعد و پسرش حسان یهامن پادشاهان سبا و^(۲) ذو زیدان و حضرموت و جنوب و اعراب طود و تهامة،^(۳) پسران حسان ملکی کرب یهامن پادشاه سبا و ذو^(۴) ریدان و حضرموت و جنوب، این کتیبه را نوشتند ...^۳

۲۱۵

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. عربستان بیابانی (*Arabia Deserta*) به بخش بیابانی عربستان اشاره دارد که یکی از سه بخش شبه جزیره در متون کلاسیک رومی و از جمله نقشه بطلمیوس است؛ در برابر دو بخش دیگر که عربستان صخره‌ای (*Arabia Petraea*) و عربستان خوشبخت (*Arabia Felix*) نام دارند و به ترتیب به قلمرو پادشاهی نبطی (بخش‌هایی از اردن کنونی و شبه جزیره سینا)، که از سال ۱۰۶ م. به سلطه امپراتوری روم درآمد، و یمن کنونی اشاره دارند. برای آگاهی بیشتر، ر.ک. Bowersock, Glen W. "The Three Arabias in Ptolemy's Geography." In P.-L. Gatier, B. Helly and J.-P. Rey-Coquais (eds.), *Géographie historique au Proche-Orient (Syrie Phénicie, Arabie, grecques, romaines, byzantines)*, pp. 47-53. Paris, 1988.
۲. نویسه (پس) را برای حرف نویسی شانزدهمین حرف از الفبای ۲۹ حرفی سبئی، که برابر با سامخ در الفبای ۲۲ حرفی سامی شمال غربی است و در الفبای عربی معادلی ندارد، به کار می‌برم. آوانویسی نام‌های خاص مطابق خوانش رایج آنها در عربی است. برای نمونه: «حسین، حسان».
۳. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۲۶۳-۲۶۴.

تصویر ۳. کتیبهٔ Ma'sal 1 = Ry 509. تصویر از کریستین روبین (MAFSN). این کتیبه بر دیوارهٔ صخره‌ای بیابانی در مرکز عربستان، ۲۰۵ کیلومتری غرب ریاض کنونی، کشف و به میان سال‌های ۴۲۰ و ۴۴۵ م. تاریخ‌گذاری شده است.

در اوائل قرن ششم م. و در پی ناآرامی‌های داخلی، حمیر خراجگزار همسایهٔ آفریقایی‌اش پادشاهی اکسوم شد. در پی رویداد مشهور قتل عام مسیحیان نجران در ۵۲۳ م. به دست پادشاه یهودی حمیر، یوسف آشأر یئأر که در منابع اسلامی ذو نواس نامیده شده، پادشاهی مسیحی اکسوم با حمایت بیزانس به حمیر حمله کرد و پادشاه را کشت و از آن پس، حمیر به سلطهٔ اکسوم درآمد، هرچند تخت پادشاهی حمیر حفظ شد و نجاشی اکسوم یک شاهزادهٔ حمیری مسیحی به نام شموئیغ آشوع (ح. ۵۳۱-۵۳۵ م.) را بر تخت نشانید. با کودتا علیه پادشاه دست‌نشاندهٔ اکسوم، ابرهه، که فرمانده لشکر اکسومیان در عربستان بود، خود را به عنوان پادشاه حمیر معرفی کرد. هشت کتیبهٔ منسوب به ابرهه (ح. ۵۳۵-۵۶۵ م.) تاکنون کشف شده‌اند که زبان همهٔ آنها سبئی است و از او با القاب سنتی شاهانه یاد شده است. در یک کتیبه به تاریخ ۵۵۲ م. لشکرکشی ابرهه به مرکز عربستان و سرکوب شورش معد و کنده و تسلیم شدن عمرو بن منذر (پادشاه تنوخ)^۱ و در کتیبه‌ای

۲۱۶

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. کتیبهٔ Murayghān 1 = Ry 506. این کتیبه که به سال ۵۵۲ م. تاریخ‌گذاری شده بر صخره‌ای بسیار بلند بر فراز چاه‌های مُریغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) نوشته شده است. در این کتیبه ابرهه، چهار سال پس از سرکوب ناآرامی‌های داخلی و نبرد با اکسومیان و تثبیت حکومتش در ۵۴۷-۵۴۸ م.، لشکرکشی پیروزمندانه‌ای را با هدف فتح دوبارهٔ عربستان بیابانی یاد کرده است. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: ص ۳۰۴.

دیگر (کتیبه ۴)، سلطه بر اعراب معدّ و شهرهای مهم در شرق عربستان (هَگَر/الهفوف و خَطّ/العقیبر)، مرکز عربستان (طیّء)، و غرب و شمال غرب عربستان (یثرب و جذام) یاد شده است (تصویر ۴). این بدان معناست که در میانه قرن ششم م. سراسر عربستان زیر سلطه حکومتی واحد درآمده بود (نقشه ۱).^۱

کتیبه ۴. صلیب. ملکن ابره زبیمن ملک سبا و ذریدن و حضرتت و یمنت^(۱) و اعرابهمو طودم و تهمت سطرودن سطرین کففلو بن ارض معدم^(۲) کستقذو اعراب معدم ع(م) بن مالدرن و طردو عمرم بن مدرن وس^(۳) تقذو کل اعراب معدم [و هـ] اجرم و خط و طیم و یثرب و جز(م)

صلیب پادشاه ابرهه زبیمن، پادشاه سبا و ذریدان و حضرتت و یمنت^(۲) و اعرابشان در طود و تهامة، نوشته است این کتیبه را آنگاه که بازمی گشت از سرزمین معدّ،^(۳) آنگاه که تملک کرد اعراب معدّ را که در [مُلدِران] گرفته شده بودند، فراری داد عَمْرُ پسر مُلدِران [عمر بن المنذر] را، و^(۴) تملک کرد همه اعراب معدّ [و هـ] اکر [الهفوف] و خَطّ [= العقیبر] و طیّء و یثرب و جز(م) [جذام] را.^۲

تصویر ۴. کتیبه 3 Murayghān. تصویر از کریستین روبن (MAFSN). این کتیبه بر صخره‌ای در سمت چپ ورودی دره‌ای منتهی به چاه‌های مُرَیغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) حک شده و در آن، مناطقی یاد شده‌اند که پس از لشکرکشی به عربستان بیابانی متعهد به وفاداری به ابرهه شده بودند.

۱. برای آگاهی بیشتر درباره گسترش پادشاهی حمیر، ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۲۳۷ به بعد، به‌ویژه ۲۳۷-۲۳۹ (قرن سوم م.)، ۲۵۲-۲۵۵ (قرن‌های چهارم و پنجم م.)، ۲۶۵-۲۷۷ (قرن ششم م.).
۲. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۳۰۴-۳۰۶.

۲۱۸

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

نقشه ۱. عربستان و حبشه در دوران پادشاهی حمیر. نقشه از استرید امری و کریستین روبن؛ ویرایش فارسی از محمدعلی خوانین زاده و منیر غفوری.

بحران چندگانه پرستی و نخستین یادکرد خدای یگانه در قرن چهارم م.

پادشاهی حمیر در حدود سال ۳۸۰ م. به یهودیت گرایش یافت. این گرایش، که به نفی خدایان گذشته انجامید، نتیجه بحرانی دراز بود که نشانه‌هایش را می‌توان از اواخر قرن سوم م. دید. بین سال‌های ۳۰۰ تا ۳۸۰ م. پادشاهان پیایی دستور به نوشتن هیچ کتیبه‌ای ندادند، حال آنکه از پیش و پس از این دوره کتیبه‌های شاهانه فراوانی کشف شده است. یکی از توضیحات ممکن برای نایابی کتیبه‌های شاهانه در این دوره

می‌تواند اختلاف نظر طبقه حاکم درباره جهت‌گیری دینی حکومت باشد. دیگر نشانه بحران دینی را می‌توان در دعاهایی دید که در کتیبه‌هایی که ساخت بناها یا کارهای عمومی را یاد می‌کنند آمده‌اند: تنها در نیمی از این متون دعا به خدایان چندگانه دیده می‌شود؛ در یک چهارم از متون خدایان چندگانه با یک خدا جایگزین شده‌اند و در یک چهارم دیگر، نویسنده کتیبه ترجیح داده هیچ خدایی را یاد نکند؛ امری که در کتیبه‌های پیشین سابقه نداشته است.^۱

تقریباً در همین دوره، زیارت عبادتگاه‌های چندخدایی به شدت کاهش یافت. با بررسی فهرستی از کتیبه‌های عبادتگاه‌ها، دیده می‌شود که در قرن‌های سوم و چهارم م. قربانی و وقف در این عبادتگاه‌ها رو به توقف نهاد. در عبادتگاه بزرگ مأرب، که مهم‌ترین عبادتگاه و حرم مشترک همه کمون‌های^۲ سبئی بوده و متونی فراوان آنجا کشف شده، نزدیک به ۸۰۰ کتیبه از چهار قرن نخست دوران مسیحی یافت شده است. در قرن چهارم، وقف و پیشکش به این عبادتگاه کاهش یافت و آخرین کتیبه‌ای که در آن خدایی چندگانه یاد شده، متعلق به سال ۳۷۹-۳۸۰ م. است. از این شواهد می‌توان نتیجه گرفت که اشراف سبئی در حوالی این سال از زیارت این عبادتگاه دست کشیدند.^۳

گذار از چندگانه‌پرستی را می‌توان با نوآوری‌هایی که در متون این دوره پدید آمده نشان داد: در دعاها، به جای خدایان چندگانه تنها یک خدا یاد می‌شود؛ این خدای یگانه با نام‌ها و تعابیری یاد می‌شود که پیش‌تر به کار نمی‌رفتند؛ بر عبادتگاه‌های خدای یگانه نامی تازه، «مکُراب» (محل برکت)، نهاده می‌شود و نام‌های قدیمی «مَحْرَم» (حرم) و «بیت» (معبد) دیگر به کار نمی‌روند؛ و اصطلاحات دینی تازه‌ای

۱. ر.ک. Robin, Christian J. "Les noms du Dieu unique dans les religions de l'Arabie préislamique." *Communio* 45, 3-4 (2020): pp. 67-86.

۲. commune. اصطلاحی که نخستین بار آلفرد بیستن (۱۹۱۱-۱۹۹۵) برابر «شُعَب» سبئی نهاده و به قبیله‌های یکجانشین عربستان جنوبی اشاره دارد. ر.ک. Beeston, Alfred. F. L. *Warfare in Ancient South Arabia (2nd-3rd Centuries A.D.)*. London, 1976.

۳. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۲۳۹-۲۴۱.

– همچون شالوم، آمین، صلوات، زکات، عالم و مانند آن – از زبان‌های آرامی و عبری وام گرفته می‌شوند. این تغییرات در سال‌های پیش از ژانویه ۳۸۴ م. آغاز شده است.

متن کتیبه ۵ که به فرمان ملکی کرب یه‌امن (حک. ح. ۳۷۵-۴۰۰ م.) پادشاه حمیر و دو ولیعهدش در ماه دُو دِئاوان سال ۴۹۳ حمیری (که با توجه به مبدأ تقویم حمیر در ۱۱۰ پ.م. مطابق با ژانویه ۳۸۴ م. است) نوشته شده، با دعا به درگاه خدای یگانه با تعبیر «مرا سمین، مَرَّ سَمایان» پایان یافته است (تصویر ۵):

کتیبه ۵. ملکی کرب یه‌امن و بنیهو ابکرب اسعد و ذرا امر ایمن ام(ملك س)با وذر [یدن و] (۱) حضر موت و یمنت براو وهوثرن وهقوح وهشقرن بیتهمو کل(ن) (۳) م بن موثرهو عدی تفرعهو بمقم مراهمو مرا سم (۴) ین ورخهو ذداون ذبخرفن ذلثلت وتسعی واربع ما[تم] ملکی کرب یه‌امن و پسرانش اسعد و ذرا امر ایمن، پادشاهان سبأ و دُو ریدان و (۲) حضر موت و یمنت، ساختند و پایه گذاشتند و تمام کردند کاخ کلن (۳) را، از پایه اش تا ستیغش، با پشتیبانی اربابشان، ارباب آسم (۴) ان در ماه دُو دِئاوان سال چهارصد و نود و سه.^۱

۲۲۰

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۵. کتیبه ۲ Garb Bayt al-Ashwal. تصویر از DASI. خاستگاه این کتیبه ظفار (پایتخت حمیر) بوده و در بیت الأشوّل، روستای مجاور ظفار، دوباره استفاده شده است.

تعبیر «مرا سمین، مَرَّ سَمایان» در کتیبه‌های حمیری، چه پیش از اعلام رسمی پادشاه ملکی کرب یه‌امن و چه پس از آن، فراوان به کار رفته است. برای روشن شدن دلالت

۱. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: ص ۲۴۶.

یگانه پرستانه این تعبیر یادآوری چند نکته خالی از فایده نیست. نخست، واژه مرا در سبئی خویشاوند با مرا امریا در آرامی و سریانی است که به ترتیب در ترگوم‌ها^۱ و آپوکریفای یهودی^۲ در وصف یهوه و در پیشیتا^۳ در وصف یهوه و مسیح به کار رفته است. در ترجمه‌های متقدم بابیل به عربی (قرن نهم م. به بعد) «رب» را برابر این واژه نهاده‌اند.^۴ دوم، پسوند ن در سبئی حرف تعریف و معادل ال عربی است. بدین ترتیب، عبارت «مرا سمین» سبئی را می‌توان برابر با «رب السماء» عربی دانست. گفتنی است تعبیر «مرا شمیا، ماری شمیا: سرور آسمان»^۵ در کتاب دانیال (۵: ۲۳) در وصف یهوه به کار رفته است. شمیا از واژه آرامی شمی (سما، آسمان) و پسوند سا (حرف تعریف آرامی) ترکیب یافته است و در نتیجه، مرا شمیا در آرامی را می‌توان برابر با مرا سمین در سبئی دانست.^۶

۱. Targum. در ادبیات ربانی به متون مقدس آرامی اطلاق می‌شود، خواه ترجمه آرامی تنخ (کتاب مقدس یهودیان، عمده به زبان عبری) باشد خواه بخش‌های دراصل آرامی آن (دانیال و عذرا). ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Targum"

۲. Jewish Apocrypha. مجموعه‌ای از کتاب‌هایی که از بخش‌های رسمی تنخ به حساب نمی‌آیند هرچند برخی از آنها در هفتادگانی (Septuagint)، ترجمه یونانی تنخ به دست حدود هفتاد دانشمند یهودی در اسکندریه مصر در میانه سده سوم پ.م. به دستور بطلمیوس دوم فیلادلفوس) و سپس در عهد قدیم از بابیل (کتاب مقدس مسیحیان) از سوی کلیساهای کاتولیک رومی و ارتدکس یونانی به رسمیت شناخته شده‌اند. ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Apocrypha and Pseudepigrapha" (Joseph Dan)

۳. Peshitta. ترجمه سریانی بخش‌های رسمی بابیل (شامل عهد قدیم و عهد جدید) و بعضی بخش‌های غیررسمی آن، که کتاب مقدس مسیحیان نسطوری، یعقوبی و مارونی بوده و مستقیماً از متن عبری عهد قدیم (بی واسطه ترگوم‌ها) و متن یونانی عهد جدید احتمالاً در قرن سوم م. ترجمه شده است. ر.ک. *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v. "Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions" (S. David Sperling)

۴. برای بحث بیشتر، ر.ک. خوانین زاده، محمد علی. «معناشناسی تاریخی واژه رب». پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۸ (۱۳۹۴): صص ۱۰۰-۱۰۵ و ۱۰۵.

۵. מַרְיָא שְׁמִיָּא

۶. از آنجاکه در سبئی واژه رب نیز در اشاره به خدا به کار رفته (ن.ک. ادامه مقاله)، مرا را به «ارباب» (که در فارسی معنای مفرد دارد) و رب را به همان «رب» (که در فارسی متداول است) ترجمه کرده‌ام.

همین پادشاه در کتیبه‌ای دیگر (کتیبه ۶) ساخت یک عبادتگاه تازه، مکراب «بریک» را یاد کرده است (تصویر ۶). افزون بر این که ساخت عبادتگاه تازه در شهری همچون مأرب، که بزرگ‌ترین عبادتگاه سبئی آنجا بوده، خود گویای پذیرش دین تازه و متروک شدن عبادتگاه‌های خدایان پیشین است، از این پس عبادتگاه‌ها دیگر به نام‌های قدیمی «مَحْرَم» (حرم) و «بَيْت» (معبد)، که مخصوص خدایان چندگانه بود، خوانده نمی‌شوند و بر عبادتگاه‌های خدای یگانه نامی تازه، «مِکْرَاب» (محل برکت)، نهاده می‌شود. «مکراب» برگرفته از ریشه ک-ر-ب سبئی است که با ریشه ب-ر-ک در دیگر زبان‌های سامی مانند عربی و عبری و آرامی هم‌معناست اما نام «بریک» برگرفته از آرامی (به معنای برکت یافته، مبارک) است و می‌تواند بر پیوند دین تازه با یگانه‌پرستی یهودی دلالت کند.

کتیبه ۶. ملک کرب یه‌امن و بنه (و) [ابکرب اسعد ملک] سبأ^(۲) و ذریدن و حضرموت و [یمنت براو و هوثرن و] سبأ^(۳) (ه) شقرن مکرین بریک لوفیهمو و [...] [... ..]
 مَلْکِ کَرِبِ یُهَامِنِ و پسرش [أَبِی کَرِبِ أَشْعَدِ، پادشاهان] سبأ و ذو زیدان و حضرموت و [یمنت، ساختند از پایه‌ها تا] سبئیغ مِکْرَابِ خود بَرِیکِ را برای رستگاریشان و [...] [... ..]^(۳)

تصویر ۶. کتیبه 60 = Ja 856. تصویر از کریستین روبین. این کتیبه در مأرب یافت شده و به میان سال‌های ۳۷۵ و ۳۸۴ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۲۲۲

آینه پژوهش | ۲۰۵
 سال ۳۵ | شماره ۱
 فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

همزمان با گرایش به یگانه‌پرستی پدیده مهم دیگری به چشم می‌خورد و آن پدیداری جامعه‌ای تازه به نام «اسرائیل»^۱ است. از آنجا که تعبیر «شعب اسرائیل» در سه کتیبه دیگر متعلق به همین دوره آمده (از جمله کتیبه ۱۱ در ادامه مقاله)^۲ دانسته می‌شود که اکنون با یک کمون (شعب) تازه مواجهیم که نامگذاری آن چنین می‌نماید که پایه دینی دارد و در آرزوی بازسازی اسرائیل تاریخی است. در کتیبه‌های مقدم بر یگانه‌پرستی کمون‌ها، که بر پایه روابط منطقه‌ای و قبیلگی بودند، پس از نام پادشاه یاد می‌شدند. در دوران تازه، یهودیان حمیر و هوادارانشان ذیل جامعه‌ای نوپا متحد شده، آن را پس از نام خدای یگانه و حتی پیش از نام پادشاه یاد می‌کردند. گویی خدای یگانه خدای همه افراد این جامعه تازه بوده نه خدای یک منطقه یا قبیله خاص، و این نامگذاری دینی ابزاری برای متحدکردن جامعه و غلبه بر شکاف‌های قبیله‌ای و منطقه‌ای بود. کتیبه ۷ نمونه جالبی برای این مدعاست (تصویر ۷). در این کتیبه، افزون بر تعبیر تازه یگانه‌پرستانه، نام این جامعه نوپا میان دو نام خدا، «رحمانان» و «رب یهود»، آمده که می‌تواند بر وجهه دینی و مقدس این جامعه دلالت داشته باشد: نخست خدای یگانه با نام خاص «رحمنن، رَحْمَانَان» و وصف «ذبسمین، دُو بَسْمَایان: او که در آسمان است» یاد شده، که پیوندش با تعبیر پیش‌گفته «مرا سمین، مَرَّ سَمَایان»، که پیش‌تر به پیشینه یهودی آن اشاره شد و در ادامه نیز می‌آید، آشکار است؛ سپس نام اسرائیل، و در پی آن خدای یگانه آنان با دو تعبیر «الههمو» (= اله پسرال): خدایشان» و «ربیهده، رَبَّ یَهُود: رب یهودیان» آمده

۱. اسرائیل (יִשְׂרָאֵל) نامی است که پس از کشتی‌گرفتن پیروزمندان یعقوب (ع) با فرشته بر وی نهاده شده (ر.ک. برشیت (پیدایش) ۳۲: ۲۸) و در قرآن هم از وی با این نام یاد شده است (آل عمران: ۹۳؛ مریم: ۵۸). نسل وی از ۱۲ پسرش بنی اسرائیل نامیده شده‌اند که قوم اسرائیل را سامان می‌دهند و سرزمین موعود، یعنی سرزمین اسرائیل، جایگاهشان است. در تاریخ باستان دو گروه از یهودیان خود را اسرائیل خوانده‌اند، ساکنان پادشاهی اسرائیل در فلسطین باستان و گروهی از یهودیان یمن پایان باستان، که احتمالاً خاستگاهشان یهودیه بود و آرزومند بازسازی اسرائیل کهن بودند. برای آگاهی بیشتر، ر.ک. Robin, Christian J. "Himyar et Israël." *Comptes rendus des séances de l'Académie des*

Inscriptions et Belles-Lettres 148 (2004): pp. 831-908

۲. ر.ک. کتیبه ۱۱ این مقاله (Garb Bayt al-Ashwal 1)، نیز: ZM 2000; Garb Framm. 7.

است. عبارت «اله پسرال: خدای اسرائیل» در جایی دیگر همراه با تعبیر «بعل سمین، بعل سَمایان: سرور آسمان»^۱ و عبارت «رب یهود» در دو کتیبه دیگر در کنار «رحمانان» آمده است.^۲

کتیبه ۷. [بارك وتبرك سم رحمن ذبسمین وپسرال و^(۲) الههمو ریهد ذهردا عبد همو شهرم و^(۳) امهو بدم وحشکتهو شمس وال^(۴) گودهمی ضمم / وابشعر ومصر^(۵) م وکل بهتھاو...
[باشد که] برکت دهد و متبرک شود نام رَحمانان، همو که در آسمان است، و اسرائیل و^(۲) خدایشان، رب یهودیان، همو که بنده خود شَهْرُ راییاری کرد،^(۳) و مادرش بدم را، و زنش شَمْسُ را، و فر^(۴) زندانشان {از هر دوی آنان} ضمم و آبی شَعْر و مِصْرُ^(۵) را، و همه خویشاندا[نش]...^۳

۲۲۴

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۷. کتیبه ۷. CIH 543 = ZM 772 A + B. تصویر از یوسف عبدالله.^۴ این کتیبه مقطع^۵ متعلق به ظفار (پایتخت حمیر) است و به سال‌های ۳۷۵ تا ۵۳۰ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۱. ر.ک. SR-Na' d 9.

۲. ر.ک. Ja 1028; Ry 515.

۳. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: صص ۲۴۵-۲۴۶.

4. Abdallāh, Yūsuf M. "The Inscription CIH 543. A New Reading Based on the Newly-found Original." In Christian J. Robin and Muḥammad 'A. Bāfaqīh (eds), *Ṣayhadica. Recherches sur les inscriptions de l'Arabie préislamique offertes par ses collègues au professeur A.F. L. Beeston*. (Arabie préislamique, 1), pp. 3-9. Paris, 1987: pl. I.

5. fragmentary.

چنان که در شواهد کتیبه‌شناختی یافت شده از منطقه پیداست، گذار از چندگانه‌پرستی از اواخر قرن سوم م. و گرایش به یگانه‌پرستی در پادشاهی حمیر، که از حدود سال ۳۸۰ م. به بعد در کتیبه‌های شاهانه دیده می‌شود، پدیده‌ای منفک از تحولات جهان مدیترانه‌ای نبوده است. تقریباً در همین دوره در آن سوی دریای سرخ در حبشه پدیده‌ی مشابهی رخ داد؛ پادشاهی اکسوم در حدود سال ۳۶۰ م. در دوران نجاشی عزانا (حک. ح. ۳۲۰-۳۶۰ م.) مسیحی شد؛ حکومت عزانا با چندگانه‌پرستی آغاز شد و با مسیحیت پایان یافت؛ پس از وی، سکه‌ها همواره با نمادهای مسیحی ضرب می‌شدند؛ هیچ کتیبه‌ی اکسومی چندخدایی پس از عزانا یافت نشده است^۱ و برعکس، کتیبه‌های گِغز (زبان حبشی کلاسیک) مسیحی‌اند و نقل‌قول‌هایی از بائبل دارند.^۲ این تحولات همزمان با تحولاتی است که در قرن چهارم م. در جهان مدیترانه‌ای روی داده است: در پی چالش میان چندگانه‌پرستی و مسیحیت و رواج مسیحیت میان نخبگان سیاسی و فرهنگی، در آغاز سال ۳۱۳ م. امپراتور روم کنستانتین (حک. ۳۰۶-۳۳۷ م.) مسیحیت را قانونی اعلام کرد؛ جانشین وی کنستانتیوس دوم (حک. ۳۳۷-۳۶۱ م.) در میانه‌ی قرن با پذیرش مسیحیت آن را ترویج می‌کرد؛ و تئودوسیوس یکم (حک. ۳۷۹-۳۹۵ م.) در سال ۳۸۰ م. مسیحیت را به عنوان دین رسمی امپراتوری اعلام کرد.^۳ بر همین پایه، می‌توان گفت عربستان سرزمینی بریده از جهان و دور از فرهنگ و تمدن، چنان که اغلب تصور می‌شد، نبوده بلکه از نظر سیاسی و فرهنگی و دینی پیوندی نزدیک با جهان مدیترانه‌ای داشته است.

۱. ر.ک. Robin, Christian J. "Arabia and Ethiopia." In Scott F. Johnson (ed.), *The Oxford Handbook of*

Late Antiquity, pp. 247-334. Oxford, 2012: pp. 275-276

۲. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: ص ۲۶۶؛ نیز: صص ۲۸۰-۲۸۳، ۲۸۹-۲۹۲، ۲۹۹-۳۰۳ (برای نمونه‌هایی از کتیبه‌های مسیحی به گِغز).

۳. برای آگاهی از روند مسیحی‌شدن امپراتوری روم، ر.ک. Brown, Peter. "Christianization and Religious Conflict." In A. Cameron and P. Garnsey (eds.), *Cambridge Ancient History, vol. 13: The Late Empire, A.D. 337-425*, pp. 632-664. Cambridge: 1998

نام خدا در نخستین کتیبه‌های یگانه‌پرستانه حمیری (حدود ۳۲۰-۳۸۰ م.)

خدایان چندگانه عموماً نام خاص داشتند، همچون عَثْتَر (خدای برتر سراسر عربستان جنوبی)، *أَلْمَقَه^۱ (خدای بزرگ سبأ) و سَیین (خدای بزرگ حضرموت)؛ گاهی هم با واژه‌ای برای خویشاوندی (عمّ: عمّو) یا ویژگی (العَرّی: قدرتمند) وصف می‌شدند. این خدایان در متون چندخدایی معمولاً در کنار هم یاد می‌شدند (برای نمونه کتیبه ۸، تصویر ۸).

کتیبه ۸. ... بردا عثتر شرقن^(۷) ووجل وسمیدع والیهمو عثترعززم ذجاوبم بعل محرمن طرر وذ^(۸) ت بعدن ومنضحیهمو ریمن وشمسم وبردأ مراهمو شمر یهحمد^(۹) ملک سبأ وذریدن ...
... با یاری عَثْتَر شارقان^(۷) و *وَجَل و سُمُودَع و خدایانشان عَثْتَر عَزِيزُ ذُو كَاوَبُ^۱، سرور عبادتگاه *طَرَر، و ذَا^(۸) ت بَعْدَان و خدایان خانگیشان رَیْمَان و شَمْسُ^۱، و با کمک اربابشان شَمَّر یُهَحْمَد^(۹)، پادشاه سبأ و ذُو رَیْدَان ...^۲

تصویر ۸. کتیبه 40 Iryānī. تصویر از کریستین روبین. این کتیبه از بیت ضَبْعَان (واقع در ۴۵ کیلومتری جنوب صنعاء) به حدود ۲۳۰ یا ۲۴۰ م. تاریخ‌گذاری شده است.

در مقابل، در کتیبه‌های متأخر از ۳۸۰ م. دیگر نام خدایان چندگانه دیده نمی‌شود، بلکه تنها از یک خدا یاد می‌شود آن هم با نام‌ها و تعابیر تازه‌ای که پیش‌تر به کار نمی‌رفتند.

۱. ستاره پیش از یک اسم خاص نشانه حرکت‌گذاری قراردادی است.

۲. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: صص ۲۰۲-۲۰۳.

در متقدم‌ترین کتیبه‌های یگانه‌پرستانه، خدای یگانه نامی خاص نداشت و هرکس به شیوه خود او را وصف می‌کرد. نویسندگان این کتیبه‌ها افراد بانفوذی از طبقات بالای جامعه در صنعاء در شمال و البیضاء (۱۵۰ کیلومتری شمال شرق عدن) در جنوب حمیر بودند. در پنج کتیبه‌ای که از حدود سال ۳۲۰ م. تا پیش از اعلام رسمی یگانه‌پرستی در حدود ۳۸۰ م. یافت شده‌اند، چهار تعبیر مختلف به کار رفته است: ال، ایلان (یک کتیبه)؛ ال، بعل سمین، ایلان بعل سمایان (سه کتیبه)؛ بعل سمین، بعل سمایان (یک کتیبه)؛ مرا سمین، مرء سمایان (یک کتیبه).^۱ توضیح واژه‌های به کار رفته در این چهار تعبیر می‌تواند دلالت یگانه‌پرستانه آنها را روشن کند: نخست، واژه مفرد ال سبئی مرکب از اسم ال و پسوند بن، یعنی حرف تعریف، است؛ ال متداول‌ترین واژه سامی مشترک^۲ در مفهوم «خدا» است که صورت تحول یافته سه حرفی آن در زبان‌هایی همچون عبری، سبئی و عربی اله است.^۳ بدین ترتیب، ال را می‌توان نامی عام برای یک خدای خاص دانست. دوم، واژه‌های سبئی بعل و مرا (که پیش‌تر نیز آمد) اکنون به آسمان اضافه شده‌اند. شایان توجه است در کتیبه‌های یگانه‌پرستانه جایگاه خدا در آسمان است که جنبه فراطبیعی وی را نشان می‌دهد و این که سلطه‌اش همه زمین را فرامی‌گیرد؛ او خدای منطقه یا قبیله خاصی نیست بلکه خدای همگان و همه جاست. دیگر این که بعل و مرا که پیش‌تر در وصف پادشاه به کار می‌رفتند، بدین معنا که او فرمانروای روی زمین و ارباب و سرور مردمانش بود (برای نمونه، قس دو کتیبه ۱ و ۲)، اکنون به نام پادشاه اضافه شده‌اند و خداست که ارباب و سرور پادشاه است (برای نمونه، ر.ک. کتیبه ۵ که در آن خدا با تعبیر مراهمو مرا سمین یعنی «ارباب آنان» پادشاه و دو ولیعهدش)، ارباب آسمان «آمده است».

در کنار نشانه‌های دیگری که بر پیوند یگانه‌پرستی حمیری با یهودیت دلالت دارند و پیش‌تر بررسی شدند، این تعابیر تازه در وصف خدا و جایگاه آسمانی وی و همچنین

۱. ر.ک. Robin, 2020: p. 73.

2. Common Semitic.

۳. برای بحث بیشتر درباره ال و اله در زبان‌های سامی، ر.ک. Kiltz, David. "The Relationship between

.Arabic Allāh and Syriac Allāh." *Der Islam*, 88/1 (2012): pp. 34-35

واژه‌پردازی آنها را می‌توان با یهودیت مقایسه کرد: مفهوم «خدای آسمان» در وصف خدای یگانه در یهودیت سابقه دارد و در تنخ با تعبیری همچون «اله شمیا، إله شمیتا: خدای آسمان»^۱ (عزرا ۵: ۱۲؛ ۶: ۹، ۱۰؛ ۷: ۱۲، ۲۱، ۲۳؛ دانیال ۲: ۱۸، ۱۹، ۳۷، ۴۴) به آرامی و «ال هشمیم، إله هشمیم: خدای آسمان‌ها»^۲ (تهیلیم (مزامیر) ۱۳۶: ۲۶)، «الهی هشمیم، إلهی هشمیم: خدای آسمان‌ها» (برشیت (پیدایش) ۲۴: ۳، ۷؛ دوم تواریخ ۳۶: ۲۳؛ عزرا ۱: ۲؛ نحمیا ۱: ۴، ۵؛ ۲: ۴، ۲۰؛ یونس ۱: ۹) و «الهییم بشمیم، إلهییم بشمیم: خدا که در آسمان‌هاست» (دوم تواریخ ۲۰: ۶) به عبری - در کنار «مرا شمیا، ماری شمیتا: سرور آسمان» (دانیال ۵: ۲۳) که پیش‌تر آمد - به کار رفته است.^۳

قدیمی‌ترین کتیبه یگانه پرستانه در عربستان جنوبی، که بین سال‌های ۳۲۰ تا ۳۳۰ م. تاریخ‌گذاری شده، کتیبه ۹ است که در آن تعبیر «الن بعل سمین: ایلان سرور آسمان» آمده است (تصویر ۹). این تعبیر پیش از این در هیچ کتیبه‌ای یافت نشده و نام هیچ خدایی نیز همراه با آن در هیچ کتیبه‌ای یاد نشده است.

کتیبه ۹. اییدع یوشع دضرن و حملن^(۲) واحرم عقب دنتت تقدم م^(۳) ققصعتن ذت عصیین لصهرم^(۴) مقلدتن لمقح امراهمو (سعدم)^(۵) یهسکرو بنیهو الهت هص^(۶) بیح والن بعل سمین لیردانهمو
ابی یدع یوشع از خاندان صزان و گملان^(۲) و آخرم، فرماندار دتینت، نظارت کرد بر پوشاندن^(۳) با سنگ‌های صیقلی برای نمای^(۴) حوضچه‌ها برای خشنودی اربابانشان سعدم^(۵) یهسکرو و پسرانش از خاندان هص^(۶) بیح، و باشد که خدا (ایلان) سرور آسمان آنان را یاری کند.^۴

۱. אלהי שמיא אלהי שמיא

۲. אלהי שמיא אלהי שמיא

۳. واژه بعل سبئی را به «سرور» ترجمه کرده‌ام که تفاوتش با مرا (ارباب) و رب (رب)، که پیش‌تر آمدند، آشکارتر باشد.

۴. برای آگاهی بیشتر از تاریخ کتیبه و اهمیت آن، رک. أغبری، فهمی. «نقوش سبئیة جدیدة تحتوی علی أقدم نقش توحیدی مؤرخ». ریدان، ۸ (۲۰۱۳): ۱۶۷-۱۸۳؛ قس Robin, Christian J. "Les banū

.Haşbaḥ, princes de la commune de Maḍhāḥ." *Arabia*, 3 (2005-2006): p. 57, 73

تصویر ۹. کتیبه 2 Bura^۳ = Ag 3. تصویر از فهمی اُغبری.^۱ این کتیبه متعلق به وادی بُرع در منطقه البیضاء در جنوب یمن است.

۲۲۹

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

نام خدا در کتیبه‌های پس از گرایش حمیر به یهودیت (حدود ۳۸۰ م.)

پس از گرایش پادشاهی حمیر به یهودیت، خدا با شیوه‌های مختلفی یاد می‌شد که معمولاً ترکیبی از دو بخش بود، یک نام و یک عبارت توصیفی. در آغاز، خدا نامی خاص نداشت و در کتیبه‌ها با نام عام یاد می‌شد. این نام‌های عام عبارتند از: «الن، ایلان»، که بیشتر به کار می‌رفت و «الهن، الإهان»، که به ندرت به کار می‌رفت. الن و الهن، همان‌گونه که پیش‌تر آمد، معادل «الإله» عربی‌اند. البته این نام‌های عام در دوره‌های بعد که خدا با نام خاص یاد می‌شود نیز به کار می‌رفتند. یک بار هم خدا با «الهن، آالاهان»، جمع الإهان سبئی، در معنای مفرد (خدای یگانه) یاد شده که به احتمال زیاد برگرفته از کاربرد «الوهیم» عبری (واژه جمع در معنای مفرد خدای یگانه) بوده است (کتیبه ۱۰).

۱. اُغبری، ۲۰۱۳: ص ۱۷۹، تصویر ۲.

کتیبه ۱۰. ...^(۱۰) ... و **واللهن** ذلهو سمین وارضن لیصرن ملکن یوسف ...
 ...^(۱۰) ... باشد که خدا، که آسمان و زمین از آن اوست، پادشاه یوسف را
 پیروز گرداند ...

این کتیبه (Ry 508)، که یادبود حمایت نظامی و مشارکت قبایل ذویزآن (غرب
 حضرموت) در لشکرکشی‌های پادشاه یهودی حمیر یوسف أسار یثأر (ذو نواس) در
 برابر اکسومیان و مسیحیان شورش‌ی نجران است، در جبل کوكب (منطقه نجران)
 یافت و به ژوئن ۵۲۳ م. تاریخ‌گذاری شده است. روشن است که مراد از **اللهن** در سطر
 دهم کتیبه، با توجه به ضمیر سوم شخص مفرد مذکر در ترکیب لهو و فعل
 سوم شخص مفرد مذکر یصرن، خدای یگانه است.^۱

بخش دوم عبارتی کوتاه در وصف خداست، همچون: «بعل سمین، بعل سمایان: سرور
 آسمان»؛ «مرا سمین، مرء سمایان: ارباب آسمان». همان‌گونه که پیش‌تر آمد، تعبیر «خدای
 آسمان» سابقه در یگانه‌پرستی یهودی دارد که بیشتر با واژه **الاله** در تنخ به کار رفته است و
 در متون حمیری نیز این تعبیر پس از «ایلان» و «الاهان»، که نام عام برای خدای یگانه و
 معادل «الاله» عربی‌اند، آمده است. هرچند این خدا ذاتاً قدرتی آسمانی بود، به سرعت این
 باور شکل گرفت که همان خدای آسمان بر زمین نیز فرمان می‌راند، چنان‌که در تعابیر زیر
 دیده می‌شود: «مرا سمین وارضن، مرء سمایان و أرضان: ارباب آسمان و زمین»؛ «ذلهو
 سمین وارضن، ذو لهو سمایان و أرضان: او که آسمان و زمین از آن اوست».

نمونه کاملی از این ترکیب را می‌توان در کتیبه ۱۱ یافت (تصویر ۱۰). در این کتیبه
 تعابیر دیگری نیز در وصف خدا آمده (همچون آفریننده همه چیز) که بیانگر
 یگانه‌پرستی‌اند. افزون بر اینها، جامعه دینی تازه (شعب اسرائیل) و عبادتگاه خدای
 یگانه (مکُراب) نیز در این کتیبه به چشم می‌خورند. دو وام‌واژه دینی از آرامی،
 «صلت، صلات» و «زکت، زکات»، نیز در این کتیبه آمده‌اند که پیوند یگانه‌پرستی
 حمیر با یهودیت را بیش از پیش تقویت می‌کنند.

۱. ر.ک. Robin, Christian J. "Joseph, dernier roi de Himyar (de 522 à 525, ou une des années
 suivantes)." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34 (2008a): pp. 82-85

کتیبه ۱۱. یهودا یکف برا وهوثرن وهشقرن بیتهو یکرب بن موثرهو عدی مریمن^(۲) بردا و بزکت^(۳) مراهو ذبرا نفسهو مرا حین وموتن مرا سد^(۳) حین وارصن ذبرا کلم وبصلت شعبهو پسرال وبمقم مراهو ذ^(۴) را امر ایمان ملک سبا وذریدن وحضرموت ویمنت وبمقم [بنیا]^(۵) هه وارھطهو وکذال یکنن لسعنهو ومکننت ملکن لمکربن احلک ف[.....]

یهودا یکف ساخت و پایه گذاشت و تمام کرد کاخش یگرُب را، از پایه تا ستیغ^(۲) با یاری و بخشندگی ارباب خود که او را آفرید، ارباب زندگان و مردگان، ارباب آسما^(۳) ن و زمین، او که همه چیز را آفرید، و با دعای مردمانش اسرائیل، و با پشتیبانی اربابش ذ^(۴) رَأْمَرَأَيْمَ(ا)ن، پادشاه سبا و ذو ریدان و حضرموت و یمنت، و با پشتیبانی [پسرانش]^(۵) و خویشاوندانش. و بدین روی هیچ کس نباید تصمیمی بگیرد که موجب آسیب شود {به این کاخ} در دوران فرمانروایی پادشاه نسبت به مگراب اخلاک ف[.....]

تصویر ۱۰. کتیبه ۱ Garb Bayt al-Ashwal. تصویر از کریستین روبین (MAFRAY). این کتیبه بر قطعه سنگی بزرگ از ظفار (پایتخت حمیر) حک شده و در بیت الأشول، روستای مجاور ظفار، دوباره استفاده شده است. یادکرد پادشاه ذراأمرأیمن تاریخ‌گذاری کتیبه بین حدود سال‌های ۳۸۰ و ۴۲۰ م. را ممکن می‌سازد.

در کنار تعابیر خدای آسمان (و زمین)، که زمینه یهودی آنها پیش‌تر آمد، مهم‌ترین اوصاف خدا در شواهد کتیبه‌شناختی که برگرایش حمیر به یهودیت دلالت دارند عبارتند از: «اله پسرال، إله پسرایل: خدای اسرائیل»، و «رب (یه)ه(و)د، رَبَّ يَهُود: رب یهودیان». اهمیت این دو تعبیر در این است که نخست، در کتیبه‌های شاهانه (که اسنادی رسمی و عمومی‌اند که از سوی طبقه حاکم به دقت

۱. ر. ک. روبین، ۱۴۰۱: صص ۲۴۲-۲۴۵.

نظارت می‌شدند) به کار رفته‌اند؛ دیگر این‌که دو واژه «اسرائیل» و «یهود» تنها و به صراحت متعلق به یهودیت‌اند و بر این پایه، دو تعبیر اخیر به خدای یهودیان تصریح دارند.^۱

از حدود سال ۴۲۰ م. نام خاص «رحمن، رَحْمَانان» جایگزین نام عام خدا (الن، الهن) شد. این نام، که ترکیب رحمن با حرف تعریف سبئی (پسوند ن) و معادل الرحمن در عربی قرآنی است، برگرفته از ریشه ر-ح-م سامی و بیانگر ویژگی «رحمت» خداست. این ویژگی را به سختی می‌توان در یهودیت آغازین دید؛ تنها در دوران پایانی باستان است که مشاهده می‌شود برای خدا نام «هَارَحْمَان»^۲ عبری، که مرکب از پیشوند ه (حرف تعریف عبری) و رحمن است، در توستافتا^۳ و در نیایش‌ها به ویژه بَرگت هَمَّازون^۴ (دعای روزانه پس از غذا) یاد می‌شود،^۵ و نام «رَحْمَانا»،^۶ که مرکب از رحمن و پسوند ا (حرف تعریف آرامی) است، فراوان در تلمود بابلی و گاه در تلمود اورشلیمی^۷ آمده و در ترگوم‌های آرامی نیز به کار رفته است.^۸ برای نمونه، در ترگوم یونانان ذیل آیه ۲۸ از باب ۲۲ سفر ویقرا (لاویان) چنین آمده است:

۲۳۲

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. ر.ک. Robin, 2020: pp. 73-74.

۲. הָרַחֲמָנִים

۳. Tosefta. مجموعه‌ای از قوانین شفاهی یهودی است که در اواخر قرن دوم م. به ترتیب می‌شنا سامان یافته و ضمیمه آن دانسته می‌شود. ر.ک. "Tosefta". *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v.

۴. בְּרַגְתֵּי הַמָּאֲזוֹן

۵. ر.ک. Greenfield, Jonas C. "From 'lh Rħmn to Al-Rahmān. The Source of a Divine Epithet." In Benjamin Hary, John Hayes and Fred Astren (eds.), *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, pp. 381-393. Leiden, 2000: 384-385; *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v.

۶. "God, Names of (Rabbinical Names of God)" (Louis Isaac Rabinowitz)

۷. הָרַחֲמָנִים

۸. برای نمونه، کتبوت: ۴۵؛ گیتین: ۱۱۷. ر.ک. "God, Names of (Rabbinical Names of God)" (Louis Isaac Rabinowitz)

۹. ر.ک. Robin, Christian J. "Judaism in Pre-Islamic Arabia." In Phillip I. Lieberman (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, pp. 294-331. Cambridge, 2021a: p. 298

... بنی اسرائیل، ای مردمان من، از آنجا که من رحمان در آسمانم،^۱ شما هم باید رحمان (مهربان) روی زمین باشید...^۲

تعبیر «رحمن بشمیا: رحمان در آسمان» به روشنی باور یهودی جایگاه آسمانی خدا را نشان می‌دهد و پیوند نام «رحمانان» و اوصاف خدای یگانه در کتیبه‌های حمیری با این باور یهودی آشکار است.^۳

نام «رحمانان» را مسیحیان عربستان جنوبی نیز پذیرفته بودند (ن.ک. ادامه مقاله) و شایان توجه است که در منابع سریانی مربوط به قرن ششم م. «رحمانان» در پیوند با مسیحیان حمیری و شهدای نجران^۴ نیز آمده است.^۵

«رحمانان» در حدود ۴۰ کتیبه یگانه پرستانه حمیری، هم یهودی و هم مسیحی، به کار رفته است. در کتیبه‌های یهودی حمیری (۳۸۰ تا ۵۳۰ م.) اوصاف گوناگونی در کنار «رحمانان» آمده است که مهم‌ترین آنها، همراه با نزدیک‌ترین برابر عربیشان، عبارتند از: «رحمن مترحمن: الرحمن الرحیم»، «رحمن علین: الرحمن الأعلى»، «رحمن بعل سمین (وارضن)؛ مرا سمین (وارضن): الرحمن رب السماء

۲۳۳

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. ܪܚܡܢܢ ܕܥܡܢܐ

۲. ر.ک. Jastrow, Marcus. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. 2 vols. London and New York, 1903: 2/1468.

۳. برای این نمونه و نمونه‌های دیگر کاربرد «رحمانا» در متون مقدس یهودی این دوران، ر.ک. Robin, Christian J. "The Judaism of the Ancient Kingdom of Himyar in Arabia: A Discreet Conversion." In Gavin McDowell, Ron Naiweld and Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Diversity and Rabbinization. Jewish Texts and Societies between 400 and 1000 CE*, pp. 165-270. Cambridge: 2021c: pp. 193-194 and notes 58 and 59.

۴. مهم‌ترین منابع سریانی در دسترس عبارتند از: «نامه شمعون اسقف بیت آرشام درباره شهدای حمیری» (Guidi, Ignazio (ed.), 1881. "La lettera di Simeone vescovo di Bêth-Arsâm sopra i martiri") (Shahîd, Irfan (ed.), 1971. *The Martyrs of Najrân*)، و کتاب حمیریان (Moberg, Axel (ed.), 1924. *The Book of the Himyarites*)

۵. برای بحث تفصیلی، ر.ک. Robin, 2020: pp. 74-77.

(والأرض)». ^۱ در کتیبه‌های مسیحی حمیری (۵۳۰ تا ۵۷۰ م.) نیز «رحمانان» به عنوان شخص نخست تثلیث در کنار شخص دوم و گاه شخص سوم یاد شده است (ن.ک. ادامه مقاله).

نخستین کاربرد «رحمانان» در کتیبه ۱۲ آمده که، بر پایه نام‌های پادشاهانی که در متن آمده، به سال‌های ۴۰۰-۴۲۰ م. تاریخ‌گذاری شده است (تصویر ۱۱).

کتیبه ۱۲. [.... ابکرب] اسعد (و) [....] ^(۲) وحجر ایفیع ام‌الملک ... ما ^(۳) ملک سبا و ذریل‌دن و حضرموت و یمنت ... [....] ^(۴) [..] هر بن موثرن عـدی ... [....] ^(۵) [..] لذت خمرهمو رح (م) [من ...] [....] [....] ابی کرب [اسعد] (و) [....] ^(۲) و حُگَر ائفیع پاد [شاهان ...] پ [....] ادشاه سبا و دُورِیل‌دان و حَضْرَمُوت و یَمَنَت ... [....] ^(۴) ... از پایه تا سا [تیغ ...] [....] ^(۵) [..] باشد که رح [مانان] به آنان بیخشاید [....] [....].

تصویر ۱۱. کتیبه ۵۲۰ Ja = YM 327. تصویر از ژاکلین پیرن. ^۲ این کتیبه مقطع متعلق به وادی ظُهر (۱۴ کیلومتری شمال غرب صنعاء) است و به سال‌های ۴۰۰-۴۲۰ م. تاریخ‌گذاری می‌شود.

۱. برای کاربردهای «رحمانان» و اوصاف گوناگونی که در کنارش آمده، ر.ک. Robin, Christian J. and Rijziger, Sarah. “The Owner of the Sky, God of Israel’ in a New Jewish Himyaritic Inscription Dating from the Fifth Century CE.” *Der Islam*, 95/2 (2018): pp. 280-283

۲. ر.ک. Robin, Christian J. “Quel judaïsme en Arabie ?” In Christian J. Robin (ed.), *Le judaïsme de l’Arabie antique. Actes du Colloque de Jérusalem (février 2006)*, *Judaïsme ancien et origines du christianisme* 3, pp. 15-295. Turnhout, 2015: p. 270, Fig. 3

نام خدا در میان یهودیان حجاز پیش از اسلام

افزون بر منابع اسلامی که بر حضور و سلطه یهودیان در مناطقی از حجاز همچون یثرب و خیبر و فدک پیش از اسلام تصریح دارند، در منابع رومی و بیزانسی اشاره‌هایی بر حضور یهودیان در شمال غرب شبه جزیره و شمال حجاز هست، که می‌توانند مکمل شواهد کتیبه‌شناختی باشند. نخستین یادکرد صریح از یهودیان عربستان به اواخر سده یکم پ.م. بازمی‌گردد: بر پایه گزارش یوسف فلاوی (د. ح. ۱۰۰م.) مورخ رومی-یهودی، آگوستوس (حک. ۲۷ پ.م.-۱۴م.) بنیانگذار امپراتوری روم اندکی پس از فتح مصر از الیوس گالوس (حک. ۲۷-۲۵ پ.م.) فرماندار مصر خواست که سرزمین عود (یعنی یمن باستان) را فتح کند؛ لشکری که در حدود ۲۵ پ.م. از طریق لویکه کومه،^۱ بندر حِگْراء (الحِجْرَ عَرَبِی، مدائن صالح کنونی)، وارد عربستان شد به سختی به یمن رسید و مَرْیَب (نام باستانی مأرب، پایتخت پادشاهی سبأ) را محاصره کرد اما به دلیل کمبود آب پس از یک هفته منصرف شد؛ در این لشکر نیروهای کمکی دو لژیون را پشتیبانی کردند، از جمله «۵۰۰ یهودی» که هرود بزرگ (حک. ۳۷-۴ پ.م.) پادشاه یهودیه فراهم آورده بود. شاهدهی دیگر حدود ۷۰ سال بعد، کتیبه‌ای از حِگْراء (JSNab 4) به تاریخ ۴۲-۴۳ م. است که در آن ساخت یک مقبره یادبود، به دست شخصی که خود را «یهودی» خوانده، یاد شده است.^۲ پروکوپئوس (د. ح. ۵۵۴م.) مورخ بیزانسی نیز گزارش کرده که یهودیان خودمختار از زمانی دور در جزیره ایوتابه (تیران کنونی)، در ورودی تنگه تیران میان دریای سرخ و

۲۳۵

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. Leukê Kômê. برخی الاَیْکَة، که در قرآن سکونتگاه قوم شعیب (ع) دانسته شده است، را به لویکه کومه

(وادی عَیْنُونَة) تطبیق داده‌اند که در شمال غرب عربستان و نزدیک به سکونتگاه ثمود در حِگْراء/

الحِجْرَ (مدائن صالح کنونی) است. ر.ک. Puin, Gerd-R. "Leuke Kome/ Layka, die Arser/ Aṣḥāb al-

Rass und andere vorislamische Namen im Koran: Ein Weg aus dem 'Dickicht'?" In Karl-Heinz Ohlig

and Gerd-R. Puin (eds.), *Die dunklen Anfänge. Neue Forschungen zur Entstehung und frühen*

Geschichte des Islam, pp. 317-340. Berlin, 2006: pp. 329-331

۲. ر.ک. Robin, 2015: pp. 161-162.

خلیج عقبه (در جنوب شرقی شبه جزیره سینا)، سکونت داشتند تا این که در دوران ژوستینین یکم (حک. ۵۲۷-۵۶۵ م.) به سلطه امپراتوری روم درآمد.^۱ شواهدی بر پایه نام‌شناسی نیز حضور یهودیان در حجاز را تأیید می‌کند. دیوان‌نوشته‌های فراوانی از دَرْبِ الْبَكْرَةِ (جاده بازرگانی میان مدائن صالح و تبوک)، ددان (العُلائی کنونی) و حگراء (مدائن صالح کنونی) کشف شده‌اند (ر.ک. نقشه ۱) که در آنها نام‌های بایبلی یهودی، همچون ابشالوم، حجاج، دانیال، شمعون، شوشانا، عذرا، لاوی، یهودا، یعقوب و یوسف، دیده می‌شوند و به خط نبطی و عربی نبطی نوشته شده‌اند^۲ که بر پایه خط‌شناسی به قرن‌های یکم تا پنجم م. متعلقند (ن.ک. ادامه مقاله). در این میان، دو گورنوشته از دو واحه مجاور تیماء و حگراء شایان توجهند:

کتیبه ۱۳. این قبر اشعیا^(۲) نَبِیْطاً بن یوسف^(۳) «رأس تیماء» است که ساخته شد^(۴) رویش به دست عمّرم و عِشم^(۵) برادرانش در ماه ایار^(۶) سال ۹۸ اپارخی (استان عربستان).^۳

کتیبه ۱۴. این [ایستاسنگ و قبری است که ساخته شد به دست] عادی[ان] بن حَتّی بن سموال^(۳) «رأس حگراء» برای زنش ماویة بنت^(۴) عمرو بن عادیان بن سموال^(۵) «رأس تیماء» که درگذشت در ماه^(۶) آب سال دویست و پنجاه^(۷) و یک در سی^(۸) و هشت سالگی.^۴

۱. ر.ک. Robin, 2021a: pp. 322.
۲. Nehmé, Lāila. *The Darb al-Bakrah: A Caravan Route in North-West Arabia Discovered by Ali I.* R.ک. al-Ghabban. *Catalogue of the Inscriptions*. Riyadh, 2018: 79-87
- بایبلی یهودی در کتیبه‌های حجاز، ر.ک. Robin, 2015: pp. 87-91.
۳. دنه نپش اشعیه^(۲) نبیطا بر یوسف^(۳) راش تیمی دی اقیم^(۴) علهوری عمرم و عشمو^(۵) احوهی بیرح ایر^(۶) شنت ۲۰+۲۰+۲۰+۱۰+۵+۳ لهرکیا. ر.ک. Robin, 2015: pp. 194-195.
۴. دنه [نپاشا] و[ا] (بر) تا دی [عبد] [عدیون] بر حنی بر سموال ریدش^(۳) حجرا عل مویه اتته برت^(۴) عمر (و) بر عدیون بر سموال^(۵) ریش تیما دی میتت بیرح^(۶) اب شنت ماتین وحمشین^(۷) واحدی برت شنین تلتن^(۸) وتمنی. ر.ک. Robin, 2015: pp. 195-196.

این دو کتیبه به زبان آرامی و خط نبطی نوشته شده‌اند و تاریخ آنها (ماه ایار سال ۹۸؛ ماه آب سال ۲۵۰) به تقویم نبطی و دوران استان رومی عربستان^۱ است، یعنی دورانی که از سال ۱۰۶م. که پادشاهی نبطی به سلطه امپراتوری روم درآمد - در آنجا برقرار شد. بر این پایه، کتیبه نخست متعلق به ۲۰۳م. و دیگری ۳۵۶م. است. در این دو کتیبه، اشخاصی که خود و خاندانشان نام یهودی دارند (اشعیا، یوسف، عمرام؛ عادیان، حنّی، سموأل) با تعبیر «راش تیمی، ریش تیما» و «ریش حجرا» (معادل «رأس تیماء» و «رأس حجراء» عربی) یاد شده‌اند. در این باره باید گفت واژه راش / ریش نبطی به معنای «صاحب منصب» است، آن گونه که این عنوان در کتیبه‌ای لاتین از حجراء متعلق به سال‌های ۱۷۵-۱۷۷م.^۲ دیده می‌شود (... Amro Haianis pri⁽¹⁰⁾ mo civitatis eorum: ... عمرو بن حیان نخستین مردمان حجراء). هرچند نوع این جایگاه روشن نیست و می‌تواند به معنای فرماندار یا شاید رهبر جامعه یهودیان^۳ آن واحه باشد، این نکته را از این دو کتیبه می‌توان دریافت که یهودیان دست کم از آغاز قرن سوم م. نه تنها ساکن این دو واحه از حجاز، که دارای مناصب اجتماعی بوده‌اند.^۴

تا کنون دو کتیبه یافت شده‌اند که در آنها عبارت مری علما آمده است (کتیبه‌های ۱۵ و ۱۶)؛ این ترکیب بیانگر نامی است که یهودیان حجاز بر خدا نهاده بودند. مری شیوه نوشتاری بومی واژه مرا است که، همان گونه که پیش تر آمد، در زبان آرامی و دیگر زبان‌های سامی و عربستانی به کار رفته، هرچند در عربی قرآنی واژه «رب» در همان معنا آمده است. علما وام‌واژه‌ای از آرامی است که در عربی قرآنی به صورت

1. Roman province of Arabia.

۲. کتیبه Mada'in Salih, 38/W28. برای ترجمه فارسی، متن و تصویر این کتیبه، ر.ک. مقاله میسائیل مارکس در روبن، ۱۴۰۱: صص ۱۱۶، ۳۶۰-۳۶۱.

۳. در اینجا می‌توان واژه نبطی راش / ریش را - که خویشاوند با «رُوش» عبری است - با «رُوش بیت دین» (רִישׁ בֵּית דִּין) که به قاضی یک جامعه یهودی اطلاق می‌شده مقایسه کرد. ر.ک. Encyclopaedia (Judaica, Second Edition, s.v. "Bet Din and Judges" (Isaac Levitats).

۴. ر.ک. Robin, 2021a: pp. 323-324.

«العالمین» آمده است. از شیوه نوشتاری علما نمی‌توان فهمید که این واژه مفرد است یا جمع. بنابراین، عبارت مری علما به معنای «ارباب جهان (یا جهان‌ها)» است. در کهن‌ترین متون مقدس یهودی (اعم از ترگوم‌ها و آپوکریفای یهودی) که تا کنون در غارهای قُمران (در شمال غرب دریای مرده و جنوب اریحا) کشف شده‌اند، مشابه این ترکیب در وصف یهوه به کار رفته است. برای نمونه، در آیه ۱۳ از باب ۲۰ سفر برشیت (پیدایش) غیررسمی (QapGen 1) عبارت مری لکول علمیم^۱ (معادل «رب لکل العالمین» عربی) آمده است.^۲ در ترگوم‌های آرامی موجود عبارت مری/ مرا علما فراوان در وصف یهوه به کار رفته است.^۳

نخستین کتیبه‌ای که در آن تعبیر مری علما آمده گورنوشته‌ای از مدائن صالح (حِگْراء کهن، الحِجر عربی) است (کتیبه ۱۵) که به خط نبطی اما زبانی آمیخته (آرامی و عربی) نوشته شده است. با توجه به تاریخی که در متن آمده (ماه تموز سال ۱۶۲)، که به تقویم نبطی و دوران استان رومی عربستان (مبدأ ۱۰۶ م.) است، این کتیبه در ژوئیه-اوت ۲۶۷ م. نوشته شده است (تصویر ۱۲).

کتیبه ۱۵. دنه قبر و صنعه کعبو بر^(۲) حرت لرقوش برت^(۳) عبدمنوتو امه وهی^(۴) هلکت پی الحِجرو^(۵) شنت ماه وشتین^(۶) وترین بیرح تموز ولعن^(۷) مری علما من یشنا القبرو^(۸) د[[ا]]ومن یتحه حشی و^(۹) ولده ولعن من یقبر و [یا]علی منه

این قبری است که آن را ساخت کعب بن^(۲) حارثة برای رَقوش بنت^(۳) عبْد منات، مادرش. و او^(۴) درگذشت در الحِجر^(۵) در سال صد و شصت^(۶) و دو در ماه تموز. لعنت کند^(۷) ارباب جهان (ها) هرآنکس را که آسیب بزند به این

۱. مری لکول علمیم

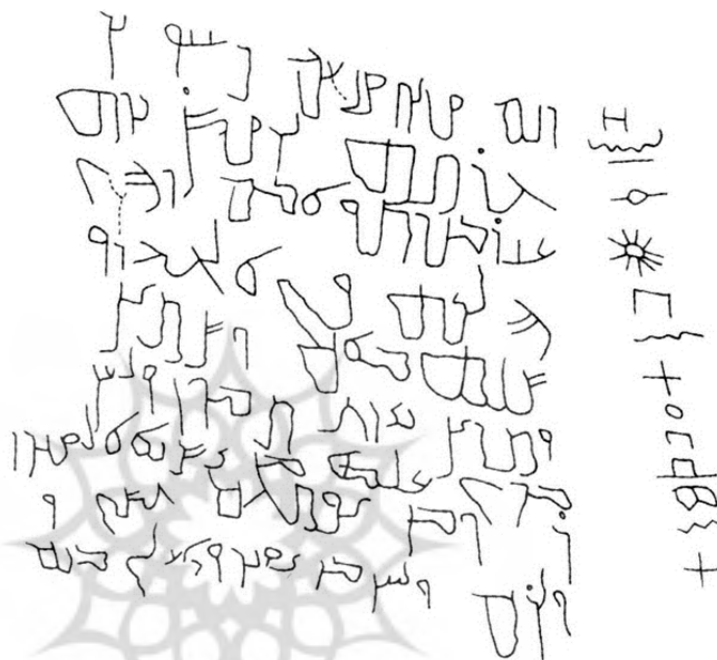
۲. برای بحث بیشتر، ر.ک. خوانین‌زاده، ۱۳۹۴: ص ۱۰۰.

۳. برای نمونه، ترگوم کوهلت (کتاب جامعه) ۷: ۳، ۱۳؛ روت ۴: ۲۱. ر.ک. Nöldeke, Theodor, Schwally,

Friedrich, Bergsträßer, Gotthelf and Pretzl, Otto. *The History of the Qur'ān*. Ed. and Trans. Wolfgang

.H. Behn. Leiden and Boston, 2013: p. 91, n. 163II

قبر یا ^(۸) آن را بگشاید، جز ^(۹) فرزندش. لعنت شود هر آنکس که دفن شود یا [جنازه را] از آن درآورد.^۱

تصویر ۱۲. کتیبه نبطی JSNab 17 (و کتیبه نمودی JSTham 1 در کناره راست آن). فاکسیمیله از لیلا نعمه.^۲

چنان که پیش تر آمد، در متون چندخدایی معمولاً خدایان متعدد در کنار هم یاد می شدند اما نویسنده این کتیبه تنها یک خدا را دعا کرده است. از آنجاکه این شیوه کاملاً متفاوت با شیوه رایج یادکرد خدایان چندگانه در این منطقه است،^۳ به نظر

۱. ر.ک. Robin, Christian J. "La réforme de l'écriture arabe à l'époque du califat médienois." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 59 (2006): p. 325; Nehmé, Laïla. "A Glimpse of the Development of the Nabataean Script into Arabic Based on Old and New Epigraphic Material." In Michael C. A. Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*. (Supplement to the Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 40), pp. 47-88. Oxford, 2010: pp. 68-69

2. Nehmé, 2010: p. 69, Fig. 24.

۳. برای آگاهی از یادکرد نام خدایان چندگانه در کنار هم در کتیبه های شمال غرب عربستان، ر.ک. Nehmé, 2018: pp. 88 ff

می‌رسد نویسنده این کتیبه یگانه پرست بوده و با توجه به مشابهت مری علما با تعبیر یهودی، احتمالاً وی یهودی بوده است.

کتیبه ۱۶ که اخیراً منتشر شده یهودی بودن تعبیر مری علما را تأیید می‌کند. این کتیبه به زبان آرامی و خط نبطی از امّ جَدايد (درب البکرة) است که تاریخ آن (سال ۱۹۷) به تقویم نبطی و دوران استان رومی عربستان (مبدأ ۱۰۶م.) است و بر همین پایه، متعلق به ۳۰۳ م. است (تصویر ۱۳):

کتیبه ۱۶. بلی دکیر شلی بر او شو^(۲) بطب و شلم من قدم^(۳) مری علما و کتبا دنه^(۴) کتب یوم حگ^(۵) الپطیر شنت مات^(۶) و تشعین و شبع
بله! یاد باد شَلّی بن اوسو^(۲) در عافیت و در امنیت باشد در پیشگاه
^(۳) ارباب جهان (ها) و این نوشته را او نوشت^(۴) در روز عید^(۵) فطیر سال صد
و^(۶) نود و هفت.

عبارت حگ الپطیر که در این کتیبه آمده به عید پسح (عید الفصح) یهودیان اشاره دارد؛ چراکه واژه حگ برگرفته از عبری و به معنای عید است، واژه الپطیر نیز همان الفطیر عربی به معنای نان تخمیر نشده است و در نتیجه، این عبارت معادل «عید الفطیر» عربی است. تنها در عید پسح است که سالانه به طور آیینی نان فطیر می‌خورند. عبارت حگ الپطیر برگردان «حگ همصوت»^۲ عبری است که در بابیل و تلمود در اشاره به عید پسح آمده است. از آنجا که نویسنده این کتیبه از عید بزرگ یهودیان برای تاریخ نگارش کتیبه بهره برده و در آن خدای یگانه را با تعبیر مری علما یاد کرده، نویسنده این کتیبه را می‌توان یهودی دانست. بنا بر آنچه آمد، مری علما که در کتیبه‌های ۱۵ و ۱۶ آمده، نام (یا یکی از نام‌های) خدا در میان یهودیان حجاز بوده است.^۳

۲۴۰

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. کتیبه UJadhNab 538. ر.ک. Nehmé, 2018: p. 185.

۲. חג המצות برای نمونه، خروج ۲۳: ۱۵. مصوت به معنای نان تخمیر نشده است.

۳. ر.ک. Nehmé, 2018: 185-186; Robin, 2021a: pp. 325-327.

۲۴۱

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۱۳. کتیبه UjadhNab 538. تصویر از فریق الصحراء ۲۰۱۷.^۱

در پایان بحث نام‌های خدا در متون یهودی عربستان، مشاهده می‌شود که یهودیان حمیر خدا را با تعبیر «ارباب آسمان و زمین» و یهودیان حجاز با تعبیر «ارباب جهان (ها)» وصف می‌کردند. از آنجاکه زبان آرامی پایان باستان صیغهٔ مثنی نداشت، چنانچه علما به صیغهٔ جمع باشد، مری علما در کتیبه‌های حجاز می‌تواند به ارباب دو جهان (یعنی آسمان و زمین) اشاره داشته باشد، همان‌گونه که مرا سمین وارضن در متون یهودی حمیری دیده می‌شود.^۲

نام خدا در کتیبه‌های پس از گرویدن حمیر به مسیحیت (۵۳۰-۵۷۰ م.)

نام «رحمانان» که در کتیبه‌های یهودی حمیری به کار می‌رفت، در کتیبه‌های مسیحی نیز آمده است اما این بار در اشاره به خدای پدر/ شخص نخست تثلیث.

۱. ر.ک. <https://alsahra.org> ; Nehmé, 2018: p. 185.

۲. ر.ک. Robin, 2020: p. 77.

این نام در آغاز و پایان کتیبه سُمویعَ اشوع (کتیبه ۱۷) یاد شده است (تصویر ۱۴). همان گونه که پیش تر آمد، وی نخستین پادشاه مسیحی حمیر (ح. ۵۳۰-۵۳۵ م.) و دست نشانده نجاشی اکسوم بود که در پی قتل عام مسیحیان نجران در ۵۲۳ م. با حمایت بیزانس به حمیر حمله کرد و پادشاه یهودی حمیر، یوسف اَسارِ یَثَار (ذو نُواس)، را کشت و بر تخت پادشاهی حمیر نشست.

کتیبه ۱۷. [بِسْمِ وَشَرِاحِ رَحْمَنِ وَبِنَهْوِ كَرِيسْتِيسِ غَلْبِنِ وَمِنْمِافْسِ قَدَسِ ...
[بانا]م و حفا[ظت رحمانان، پسرش مسیح پیروز و روح مقدس ...
(۱۶) ... [بسم رحمن و بنهو کرپتیس غلبن] و منفس قدس ...
(۱۶) ... [به نام رحمانان، پسرش مسیح پیروز] و روح مقدس ...^۱

۲۴۲

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۱۴. کتیبه Ist. 7608 bis. تصویر از DASI. این کتیبه، که دو قطعه از آن شناخته است (Ist. 7608 bis + Wellcome)، بنای یک ساختمان (احتمالاً کلیسا) را یاد می‌کند و به ۵۳۰-۵۳۱ م. تاریخ‌گذاری شده است. (A103664)،

سمویف اشوع در آغاز و پایان این کتیبه از تعابیر مذهبی پذیرفته کلیسای اکسوم در یادکرد تثلیث مقدس پیروی کرده است: وی همسان با باورهای کلیسای اکسوم که بر ذات الهی عیسی (ع) تأکید دارد، شخص دوم را «پسر» خدا خوانده و با «کریستوس، کریستوس» گمز (حبشی کلاسیک)، که وام‌واژه از «کریستوس»^۱ یونانی است، وصف کرده و شخص سوم را «مَنْفَسِ قِدّوس»، که برگرفته از گمز است، خوانده است؛ دو تعبیری که وابستگی به کلیسای اکسوم را تأیید می‌کنند و همگی در کتیبه‌های اکسومی به کار می‌رفتند. نکته شایان توجه این است که نامیدن شخص نخست تثلیث به یک نام خاص بسیار نامتعارف بود و عموماً، به ویژه در کتیبه‌های مسیحی اکسوم، وی را «پدر» می‌خواندند (ن.ک. کتیبه ۱۸)، اما سمویف اشوع در حمیر خدا را با نام خاص «رحمانان» یاد کرده است. این امر می‌تواند نشانگر تمایل سیاسی پادشاه باشد که می‌خواست به مردمانی که مدتی دراز متأثر از یهودیت بودند نشان دهد که خدای دین تازه (مسیحیت) همان خدای کهن (یهودی) است شاید با این روش آهسته و پیوسته تغییرات در جامعه شکل بگیرند.

کتیبه ۱۸، که به دستور پادشاه اکسوم وَعَزْبِ پسر نجاشی كَالِبِ إِلَّا أَصْبَحَه - که به خونخواهی قتل عام مسیحیان نجران به حمیر حمله کرد و سمویف اشوع را بر تخت نشاند - نوشته شده، با نام پدر، پسر و روح القدس آغاز شده است (تصویر ۱۵). در اینجا تعابیر مذهبی پذیرفته کلیسای اکسوم در یادکرد تثلیث مقدس به روشنی دیده می‌شود.

کتیبه ۱۸. باکته (ل) بم وولدم و(مفس) [قدس]...
با نعمت پدر و پسر و روح مقدس...^۲

1. *Christos*.

۲. ر.ک. روبن، ۱۴۰۱: صص ۲۹۹-۳۰۳.

۲۴۴

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۱۵. کتیبه RIÉth 192، بخشی از رویه الف. تصویر از کریستین روبن. این کتیبه مفصل، که نقل قول‌های متعددی هم از بابل دارد، در اکسوم یافت شده است و به زبان گمز اما با الفبای حمیری بر تخته سنگی دراز حک و به دهه ۵۴۰ م. تاریخ‌گذاری شده است.

در کتیبه‌های منسوب به ابرهه (حک. ح. ۵۳۵-۵۶۵ م.)، که در پی کودتا بر سمویفع اشوع به پادشاهی رسید، نیز خدا همواره با نام «رحمانان» یاد شده است. برای نمونه، عبارت‌های آغازین کتیبه‌های ۱۹، ۲۰ و ۲۱ که هر سه به دستور ابرهه نوشته شده‌اند مرور می‌شوند (تصویرهای ۱۶ تا ۱۸).

کتیبه ۱۹. بخیل و نذ (صد)ر^(۲) وردا رحمن^(۳) مراسمین^(۴) و مسح^(و)...
با قدرت و پشتیبانی^(۲) و یا [ری] رحمانان،^(۳) ارباب آسمان،^(۴) و مسیح وی...^۱

۱. ر.ک. Nebes, Norbert. "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Mārib." *Proceedings of*

the Seminar for Arabian Studies, 34 (2004): pp. 221-230

۲۴۵

آینه پژوهش | ۲۵۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۱۶. کتیبه 4 Sadd Ma'rib = DAI GDN 2002-20 (بخشی از رویه الف). تصویر از تربت نبس.^۱ این کتیبه بر چهار رویه ایستاسنگی نزدیک سد مأرب نوشته شده و با توجه به تاریخ ذوالحجّه ۶۵۸ هجری که در متن آمده، به فوریه-مارس ۵۴۸ م. تاریخ‌گذاری شده است.

کتیبه ۲۰. بخیل و ارا ادا ورح^(۱) مت رحمن و مس^(۳) جهو ورح [ق] اقدس ...
با قدرت و یاری ورح^(۲) مت رحمانان و مس^(۳) ح وی و روح [مق] اقدس ...^۲

1. Nebes, 2004: p. 223, Fig. 2b.

۲۴۶

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۱۷. کتیبه بزرگ ابرهه (CIH 541 = Sadd Ma'rib 5)، بخشی از رویه الف. تصویر از کریستین روبین. این کتیبه مشهور که بر چهار رویه ستونی بزرگ حک و نزدیک سد مأرب نصب شده بوده، با توجه به تاریخ ذومعون ۶۵۸ هجری که در متن آمده، به مارس-آوریل ۵۴۸ م. تاریخ‌گذاری شده است. نماد محوشده در سطرهای یکم تا سوم به احتمال زیاد صلیب بوده است.

کتیبه ۲۱. صلیب بخیل رحمنن ومسحهو ...
صلیب با قدرت رحمانان و مسیح وی ...^۱

۱. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: ص ۳۰۴.

تصویر ۱۸، کتیبه Ry 506 = Murayghān 1. تصویر از کریستین روبین. این کتیبه بر صخره‌ای بسیار بلند بر فراز چاه‌های مُریغان (در ۲۳۰ کیلومتری شمال نجران) حک و با توجه به تاریخ ذو عَلاَن ۶۶۲ هجری که در متن آمده، به سپتامبر ۵۵۲ م. تاریخ‌گذاری شده است.

۲۴۷

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

از مقایسه کتیبه‌های ابرهه با سمویفیع اشوع نکات جالبی به دست می‌آیند. بر خلاف شیوه رایج کلیسای اکسوم، هر دو پادشاه در حمیر شخص نخست تثلیث را نه «پدر»، که «رحمانان» خوانده‌اند تا مردمانی را که مدتی دراز متأثر از یگانه‌پرستی یهودی بودند و خدای خود را «رحمانان» می‌خواندند با خود همراه کنند. اما تفاوت دو پادشاه در شیوه نامیدن شخص دوم تثلیث معنادار است: سمویفیع اشوع، که دست‌نشانده اکسومیان بود، از آموزه‌های کلیسای میافیزیت اکسوم پیروی کرده و با تأکید بر ذات الهی عیسی (ع)، او را «پسر» خدا خوانده است. بهره‌گیری از «کریستوس»، کرپستس «گعز برای مسیح، که آشکارا وام‌گرفته از «کریستوس» یونانی است، وابستگی او به اکسوم را نشان می‌دهد. اما در مقابل، ابرهه نه تنها عیسی (ع) را پسر خدا نخوانده بلکه تعبیر کرپستوس را با واژه «مسیح، مسح» سبئی، که وام‌واژه از «مشیحو»^۱ سریانی است، جایگزین کرده است. حذف هدفمند «پسر» و کاربرد «مسیح» به جای «کریستوس» حاکی از این باور است که شخص دوم ذات الهی ندارد و بیش از «انسان برگزیده خدا» (که مسح الهی را

۱. مَعْمُكَة به سریانی، برگرفته از ܡܘܨܝܚܘܐ آرامی.

دریافت کرده) نیست. همچنین می‌توان به نام‌نبردن شخص سوم تثلیث در آغاز دو کتیبه از این سه کتیبه ابرهه توجه کرد. تفاوت در مسیح‌شناسی ابرهه و پیروی نکردن از شیوه رایج یادکرد تثلیث مقدس، در کنار دیگر وام‌واژه‌های سریانی در کتیبه‌های وی همچون کلیسا (بعث، بیعتو) و کشیش (قسس، قشیشو)، بیانگر این است که در دوران ابرهه کلیسای حمیر از کلیسای اکسوم فاصله گرفته و به انطاکیه و سوریه نزدیک‌تر شده بود و این امکان را به پادشاه می‌داد که پیوندش را با نسطوریان نجران و خلیج فارس و دیگر مسیحیان سریانی‌زبان در عربستان و مناطق هم‌جوار استوارتر سازد. از سوی دیگر، یهودیان دست‌کم از دوران امپراتوری روم باور به «مسیحا»^۱ داشتند که از نسل داود (ع) است و خدا وی را برخواهدانگیخت تا آنان را از بندگی برهاند و پادشاهی اسرائیل را بازسازی و همه یهودیان تبعیدی را به سرزمین مقدس بازگرداند.^۲ ابرهه تیزهوشانه با این مسیح‌شناسی حداقلی و به‌کارگیری واژه «مسیح»، که تداعی‌کننده «مسیحا» است، نه‌تنها از رنجاندن و طرد طیف گسترده‌ای از جامعه زیرسلطه‌اش، یعنی یهودیان که باور به پسر خدا برایشان پذیرفتنی نبود، پرهیز می‌کرد بلکه می‌توانست حمایت یهودیانی که مشتاقانه چشم‌انتظار آمدن مسیحا بودند را جلب کند به گونه‌ای که با پادشاه جدید به بیعت درآیند. با این سیاست ابرهه اسباب پراکندگی رافع و جامعه را متحد می‌ساخت.^۳

۲۴۸

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

نام خدا در میان اعراب مسیحی قرن‌های پنجم و ششم م.

منطقه نجران - محدوده مثلثی شکل بزرگی در جنوب عربستان سعودی کنونی که از جنوب به واحه نجران، از شمال به تثلیث، و از شمال غرب به سایت قرية الفوا می‌رسد - تنها منطقه‌ای است که از دو قرن پیش از اسلام داده‌های فراوان کتیبه‌شناختی آنجا یافت شده و چند منبع کهن درباره آن (به‌ویژه سرکوب و قتل عام مسیحیان نجران به

۱. מִשִּׁיחָא به آرامی، برگرفته از מִשִּׁיחָא [77] عبری، به معنای مردی [پادشاهی] که با روغن مقدس مسح شده است.

۲. ر.ک. "Messiah". *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, s.v.

۳. ر.ک. روبین، ۱۴۰۱: صص ۲۷۷-۲۸۰؛ 2021c: pp. 232-234; 2020: 77-78; Robin, 2021c: pp. 232-234

دست پادشاهان یهودی حمیر در اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم م. به زبان های سریانی، یونانی و گعز در دسترس است. در کاوش هایی که از سال ۲۰۱۰ م. در این منطقه انجام شده، حدود ۲۴ متن نوشته بر دیواره های صخره ای پیرامون چاه های حمی^۱ (واقع در ۱۰۰ کیلومتری شمال شرق نجران، که گذرگاه کاروان هایی بود که از نجران به سوی شمال و شمال شرق عربستان راه می پیمودند) کشف شده اند که در آنها نام های بایبلی یاد شده و از آنجا که کنار آنها نقش صلیب هم حک شده است، این کتیبه ها را مسیحی می دانند.^۲ متون مسیحی حمی، که همگی بسیار کوتاه اند، عمدتاً مشتمل بر نام های اشخاصند و بیشترشان به خطی شبیه عربی نوشته شده اند که بر پایه مراحل تطور خط نبطی به عربی،^۳ تاریخ آنها را از ربع سوم قرن پنجم م. به بعد می دانند.

در کتیبه ۲۲، از کتیبه های مسیحی حمی که بر دیواره نوعی پناهگاه صخره ای حک شده، خدا با تعبیر «الإله» یاد شده است (تصویر ۱۹).

۲۴۹

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

کتیبه ۲۲.

۱ ثوبن بر مرثد	ثوبان بن مرثد
۲ ربیعه بر موسی	ربیعة بن موسی
۳ صلیب ثوبن بر مرثد	صلیب ثوبان بن مرثد
۴ الیا بر مرالقیس بر تید(ح)و	إلیا بن مرء القیس بن تیم
۵ الاله (ین)ع(م)	الإله (برکت دهد؟) ^۴

۱. ده هزار دیوارنوشته و دیوارنگاره پیرامون این منطقه یافت شده است. ر.ک. al- Robin, Christian J. "Ilāh et Allāh : les deux noms de Dieu chez les Arabes chrétiens de Najrān au 6e siècle de l'ère chrétienne." *Hawliyat* 19 (2020-2021): pp. 66-67

۲. ر.ک. Robin, 2020-2021: pp. 66-67.

۳. برای آگاهی تفصیلی از مراحل تطور خط نبطی به عربی، ر.ک. Nehmé, 2010؛ قس 44. Nehmé, 2022.

۴. ر.ک. Robin et al. "Inscriptions antiques récemment découvertes à Najran (Arabie séoudite méridionale) : Nouveaux jalons pour l'histoire de l'oasis et celle de l'écriture et de la langue arabes." *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 158, 3 (2014): pp. 1087-1092, Figs.

خط این کتیبه را عربی پیشاسلامی، یعنی آخرین مرحله تطوّر نبطی به عربی، می‌دانند چرا که افزون بر شیوه نگارش و پیوند میان حروف، شواهد دیگری نیز در متن به چشم می‌خورد: نخست، این که در سطرهای یکم تا سوم این کتیبه بر به جای بن نوشته شده است. در کتیبه‌های عربی پیشاسلامی گاه کهن واژه‌هایی آرامی دیده می‌شود که تنها در بافتی خاص کاربردشان باقی مانده است؛ مانند بر (به جای بن) یا ذکیر (ر.ک. ادامه مقاله). از آن روی که این کهن واژه‌ها تقلیدی و کلیشه‌ای استفاده می‌شوند می‌توان آنها را سنت نوشتاری (لوگوگرام) یا اندیشه‌نگاری (ایدئوگرام) دانست.^۱ دوم، این که در سطر چهارم در پایان نام «تیم» حرف واو نوشته شده است. در عربی کلاسیک، این شیوه املائی تنها در نمونه مشهور «عمرو» دیده می‌شود^۲ اما نگارش حرف واو در پایان نام‌های اشخاص شیوه رایج در کتیبه‌های نبطی از آغاز تا پایان تطوّر به عربی است.^۳

۲۵۰

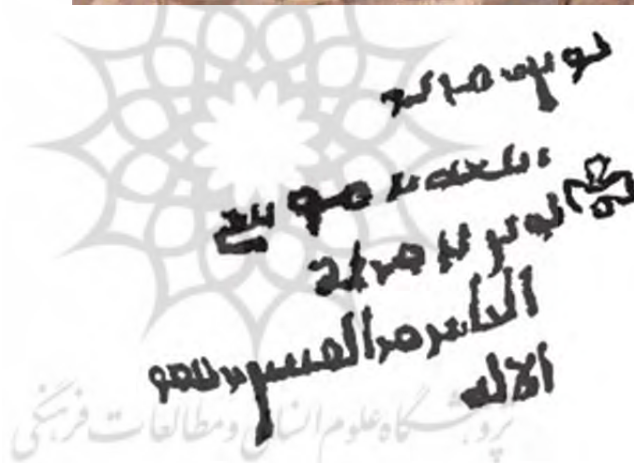
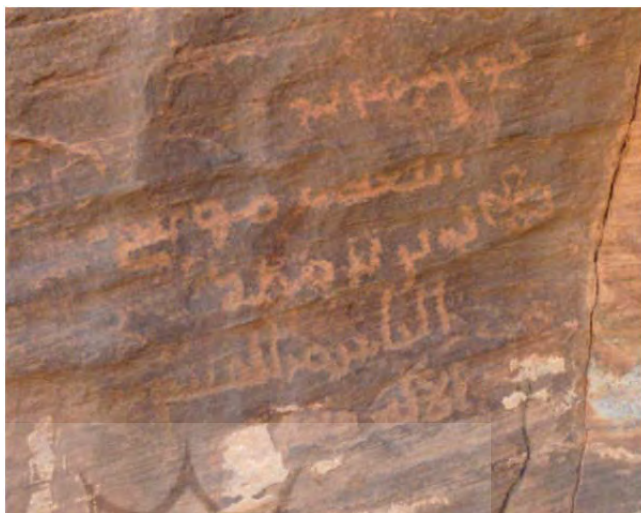
آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. یعنی یک واحد نوشتاری نه به عنوان ترکیبی از حروف الفبا، که به عنوان تصویری یکپارچه که دارای معنایی خاص است به کار می‌رود. ر.ک. Nehmé, 2022: p. 44.
۲. با این توجیه مشهور دستوری که این املا برای تمایز نهادن میان عمرو (منصرف) و عمّر (غیرمنصرف) در حالت‌های رفع و جرّ است. روشن است که این توجیه پایه تاریخی ندارد. ر.ک. Al-Jallad, Ahmad. "One Wāw to Rule Them All. The Origins and Fate of Wawation in Arabic and Its Orthography." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture. Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 87-103. Chicago, 2022b.
۳. برای بحث تفصیلی درباره خاستگاه و کاربردهای آوایی و دستوری نگارش واو در پایان نام‌های اشخاص در شواهد کتیبه‌شناختی، ر.ک. Al-Jallad, 2022b.

تصویر ۱۹. کتیبه 8 Himà-Sud PalAr. تصویر از کریستین روبین (MAFSN). فاکسیمیل از لیلانعمه^۱.

با توجه به نقش صلیب و دو نام الیا و موسی، که از نام‌های پیامبران بایبلی‌اند، این کتیبه را مسیحی می‌دانند. این کتیبه در شمار گروهی متشکل از حدود ۲۰ کتیبه مسیحی است که همگی نشان صلیب دارند و پیرامون نوعی پناهگاه صخره‌ای در حمی یافت شده‌اند. در بیشتر کتیبه‌های این گروه، افزون بر نقش صلیب و نام‌های بایبلی، نام «ثوبن (بر) ملکو، ثوبان (بن) مالک»، که به احتمال زیاد روحانی

1. Robin et al., 2014: p. 1100, Fig. 42.

برجسته‌ای بوده، دیده می‌شود. یکی از این کتیبه‌ها (کتیبه ۲۳) تاریخ‌دار به تقویم نبطی است (تصویر ۲۰):

کتیبه ۲۳

صلیب ثوبن ملکو^(۲) بیرح برك^(۳) شت ۳*۱۰۰^(۴) ۲۰+۲۰+۲۰+۴ بر مرثد
صلیب ثوبان مالک در ماه برك سال ۳۶۴

واژه‌های یرح و شت (به معنای ماه و سال) آرامی و اعداد سال به نبطی‌اند. ماه برك آخرین ماه از تقویم اعراب پیشااسلامی است و سال ۳۶۴ مطابق با تقویم نبطی و دوران استان رومی عربستان (مبدأ ۱۰۶ م.) است که در بیابان سوریه، شبه جزیره سینا و حجاز متداول بود و در نتیجه، تاریخ یادشده در این متن، که به احتمال زیاد تاریخ مرگ یا شهادت ثوبان بن مالک است، فوریه-مارس ۴۷۰ م. است.

تاریخ یادشده در این کتیبه با دوران پادشاهی شرح‌بایل یگف (ح. ک. ۴۶۸-۴۸۰ م.) پادشاه یهودی حمیر همزمان است، همو که به سرکوب مسیحیان نجران پرداخت و متن قدیس‌نگاری شهادت ازقیر به زبان گعز (که به نخستین سرکوب مسیحیان نجران اشاره دارد) در دوران وی نوشته شده است. منابعی دیگر هم هستند که به آزارگری و سرکوب مسیحیان نجران در سال‌های ۴۷۰ تا ۵۲۵ م. پرداخته‌اند.^۱ از همین روی، و بر پایه دیگر ویژگی‌های مشترکی - همچون بهره‌گیری از کهن‌واژه بر به جای بن و حرف واو در آخر نام‌های اشخاص - که در کتیبه‌های این گروه به چشم می‌خورد، مجموعه آنها را متعلق به ربع آخر قرن پنجم م. می‌دانند. احتمال دارد در منطقه حمی، که با فاصله زیاد از نجران در بیابان و کنار جاده اصلی است، گورستانی بوده که روحانیان مسیحی، دور از دسترس حمیریان، آنجا دفن و تکریم می‌شدند.^۲

۲۵۲

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. ر. ک. ص ۲۲۹ همین مقاله؛ پانوش ۴.

۲. ر. ک. Robin, Christian J. "Les gravures d'une nécropole chrétienne à Himà." *Dossiers d'Archéologie*,

از آنجا که منطقه نجران در مرز شمالی یمن واقع شده، انتظار می‌رود که زبان، خط، تقویم و دوران به کار رفته در کتیبه‌های مسیحی این منطقه همسان با حمیر باشد، یعنی زبان و خط عربستانی جنوبی کهن، و تقویم و دوران حمیری. اما بر خلاف انتظار، زبان آنها آمیزه‌ای از آرامی و عربی است، خط آنها عربی نبطی است، تقویم آنها مطابق اعراب پیشااسلامی با دوران استان رومی عربستان است و این همه همسان با کتیبه‌های مسیحیان شمال غرب عربستان در همین دوره (اواخر قرن پنجم م. و قرن ششم م.) است که حدود ۱۰۰۰ کیلومتر از حمی فاصله دارد. این شواهد نشان می‌دهد که مسیحیان نجران در اواخر قرن پنجم م. که مورد آزار و سرکوب پادشاهان یهودی حمیر بودند به هر شیوه ممکن جدایی خود از حمیر را نشان می‌دادند. این امر تا بدین حد بود که خدای خود را نیز نه «رحمانان»، که «الاله» می‌خواندند.^۱

تصویر ۲۰. کتیبه Himà-Sud PalAr 1. تصویر از کریستین روبن (MAFSN).^۲

۱. برای بحث تفصیلی در این باره، ر.ک. Robin, 2021b.

۲. Robin et al., 2014: p. 1043, Fig. 11.

یادکرد نام «الإله» در کتیبه حمی بسیار مهم است؛ «الإله» نام خدا در همه کتیبه‌های تاکنون یافت شده اعراب مسیحی پیشااسلامی از شمال تا جنوب شبه جزیره است. این کتیبه‌ها، به ترتیب جغرافیایی، بدین قرارند:

۱. کتیبه زَبَد (کتیبه ۲۴) در شمال سوریه (۵۱۲ م.). این کتیبه مشهور، که پیش از کشف کتیبه‌های حمی (در سال ۲۰۱۴ م.) متقدم‌ترین شاهد خط عربی دانسته می‌شد، متعلق به مشهد^۱ سرگیوس قدیس به سه زبان یونانی، سریانی و عربی^۲ است (تصویر ۲۱). از آنجا که این کتیبه سردر حرم یک قدیس مسیحی است و نقش بزرگ صلیب در میانه آن حک شده است، این کتیبه را مسیحی می‌دانند. بخش عربی کتیبه چنین است:

کتیبه ۲۴. [ذ]ا[ک]ر الاله سرجو بر امتنفو وه[لد]نا[یا] بر مرالقیس [اهلال]
وسرجو بر سعدو و سیرو وس[...]. یججو
باشد که الإله یاد کند سرجو بن اَمْت مَناف و ه[لد]نا[ی]ء بن مَرء القیس و
سرجو بن سَعْدو و ش/سیرو و ش/سد[...]. یججو را.^۳

تصویر ۲۱. کتیبه زَبَد (IGLS 2.310). فاکسیمیله از ماریا گوریا.^۴

1. Martyrion.

۲. کتیبه IGLS 2.310 (Zabad). هر چند بخش عربی تاریخ ندارد، با توجه به تاریخی که در دو بخش یونانی و سریانی آمده، این کتیبه به سپتامبر ۵۱۲ م. تاریخ‌گذاری شده است. ر.ک. Robin, 2006: p. 336.

۳. بخش عربی که اینجا آمده بر پایه آخرین خوانش مایکل مکدانلد است. ر.ک. Macdonald in Fiema et al. "Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica." pp. 373-433 in Greg Fisher (ed.), 2015: pp. 410-411.

4. Fisher, Greg (ed.). *Arabs and Empires before Islam*. Oxford, 2015: p. 349, Fig. 6.18.

۲. کتیبه یزید (کتیبه ۲۵) در نزدیکی قصر بُرّع در شمال شرق اردن (قرن ششم یا هفتم م.). با توجه به اینکه خط تکامل یافته این کتیبه از یک سو با خط حجازی که در متقدم‌ترین شواهد موجود از آغاز دوران اسلامی دیده می‌شود و از سوی دیگر با خط عربی پیشااسلامی تفاوت‌هایی دارد، پادشاه یزید یاد شده در متن کتیبه را نمی‌توان به طور قطعی با یکی از چند شخصیت تاریخی شناخته (از جمله یزید بن معاویه) تطبیق داد و در نتیجه نمی‌توان تاریخی دقیق برای این کتیبه در نظر گرفت، هرچند کاربرد واو در پایان نام یزید، که شیوه رایج در کتیبه‌های نبطی از آغاز تا پایان تطور به عربی است،^۱ نشانگر قدمت این کتیبه است.^۲ در آغاز سطر نخست این کتیبه نقش صلیب دیده می‌شود (تصویر ۲۲) و از همین روی، این کتیبه را مسیحی می‌دانند.

کتیبه ۲۵.

- ۱ صلیب ذکر الاله
- ۲ یزیدو الملك

صلیب باشد که الإله یاد کند
پادشاه یزید را^۳

تصویر ۲۲. کتیبه یزید. تصویر از زیاد سلامین.^۴

۱. ر.ک. Al-Jallad, 2022b.

۲. برای بحث تفصیلی در این باره، ر.ک. al-Shdaifat et al., 2017.

3. al-Shdaifat et al. "An Early Christian Arabic Graffito Mentioning 'Yazīd the King'." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 28 (2017): p. 315.

4. al-Shdaifat et al., 2017: p. 316, Fig. 1.

۳. کتیبهٔ DAJ 144Par1 (کتیبهٔ ۲۶) در دومة الجندل (۵۴۸-۵۴۹ م.). با توجه به نشان صلیب در پایان کتیبه، آن را مسیحی می‌دانند (تصویر ۲۳). این کتیبه نخستین کتیبهٔ تاریخ‌دار عربی پیشااسلامی از قرن ششم م. در شمال غرب عربستان است که تاریخش (سال ۴۴۳) به تنها تقویم موجود در آن منطقه، یعنی تقویم نبطی و دوران استان رومی عربستان (مبدأ ۱۰۶ م.)، است و بر همین پایه، متعلق به ۵۴۸-۵۴۹ م. است. خط کتیبه به آخرین مرحلهٔ تطور نبطی به عربی تعلق دارد و می‌توان آن را عربی دانست، جز «ذکر» یا احتمالاً «ذکیر» در سطر نخست که به خط عربی نبطی است (مرحلهٔ میانی تطور از نبطی به عربی). تکرار این کلمه در آغاز متن با دو خط متفاوت، نخست به خط کهن و سپس به خط متأخرتر، جالب توجه است و چنین می‌نماید که عبارت دعائی «ذکیر»، که پیش‌تر در متون یادبود نبطی به کار می‌رفت (ن. ک. ادامهٔ مقاله)، هنوز کلیشه‌وار در ذهن نویسندگان وجود داشته و وی آن را به عنوان یک سنت نوشتاری (یا لوگوگرام)، بی‌توجه به تفاوت نوع خط و تکراری بودنش، به کار گرفته است.^۱

کتیبه ۲۶.

یاد باد	۱ ذکر
باشد که الإله یاد کند	۲ ذکر/الاله
حگع[ب/ن]او بن	۳ حگع[ب/ن]او بر
سَلَمَه / سَلَامَه / سَلِمَه	۴ شلمه
{در} م[ماه] (فاصله) سال چهارصد	۵ {ب[ب]ر} [ح] شنت ۱۰۰×۴
و چهل و سه صلیب	۶ + ۲۰ + ۲۰ + ۳ صلیب

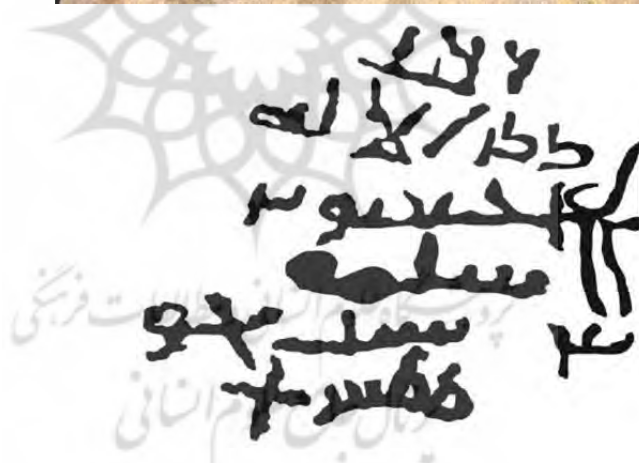
1. Nehmé, Laila. "New Dated Inscriptions (Nabataean and Pre-Islamic Arabic) from a Site Near al-Jawf, Ancient Dūmah, Saudi Arabia." *Arabian Epigraphic Notes*, 3 (2017): pp. 122-130.

دربارهٔ احتمال خوانش ذکیر در سطر نخست، ر. ک. *ibid.*, p. 129, n. 9.

۲۵۷

آینه پژوهش | ۲۵۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

تصویر ۲۳. کتیبه DAI 144Par1. تصویر از گیوم شارلو. فاکسیمیل از لیلانعمه.^۱

برای درک بهتر اهمیت نگارش دوباره ذکر با دو خط متفاوت در آغاز این کتیبه، باید به الگوی کاربرد عبارات‌های دعائی نبطی توجه کرد. عبارات‌های دعائی رایج (کلیشه‌ای) در کتیبه‌های نبطی (متعلق به قرن یکم م. تا نیمه قرن سوم م.)، که به زبان

1. Nehmé, 2017: pp. 126-127, Figs. 6 and 7.

نبطی اند و معمولاً در آغاز متن به کار می‌رفتند، عبارتند از: «شلم + نام شخص ± بطب: در امنیت باد فلانی (با آسایش)»، «ذکیر + نام شخص ± بطب: یاد باد فلانی (با آسایش)»، و «ذکیر و شلم + نام شخص ± بطب: یاد باد و در امنیت باد فلانی (با آسایش)». برای نمونه، افزون بر کتیبه ۱۶ (که پیش تر آمد)، کتیبه ۲۷ (UJadhNab 40) جالب توجه است:

کتیبه ۲۷.

بلا ذکیر بطب و شلم لعنم من^(۱) قدم دوشرا و منوتو تیم عبدت بر^(۲) وهبو
 و ح... {نزا} {دار} ای... ابوش... {ل} {ح} گریا
 یاد باد و در امنیت باد غانم (یا غنم یا غنام) در آسایش در پیشگاه ذوالشری
 (ذوشرا) و منات (منوتو). تیم عبَدَت بن وهبو و ح... {نزا} {دار} ای... ابوش... {ل} {ح} گریایی (اهل حجرا = الحجرا).^۱

این عبارت پردازی کهن نبطی در هیچ‌یک از کتیبه‌های به خط عربی نبطی (متعلق به اواخر قرن سوم م. تا نیمه قرن پنجم م.) و عربی پیشااسلامی (متعلق به اواخر قرن پنجم م. و قرن ششم م.) دیده نمی‌شود؛ بلکه در مقابل، عبارت عربی تازه‌ای پدیدار شده که از «فعل ماضی (دعائی) سوم شخص مفرد + نام خدا» ترکیب یافته است. این عبارت پردازی عربی نخست به صورت «سَمِعَت العُرَيُّ» در کتیبه‌های عربی نبطی (یعنی از اواخر قرن سوم م. تا نیمه قرن پنجم م.)^۲ به کار رفته و از آن پس، یعنی از اواخر قرن پنجم م. و در قرن ششم، تنها برای خدای یگانه و در تعبیر «ذکر الإله» در کتیبه‌های عربی پیشااسلامی به کار رفته است (ن.ک. سه کتیبه مسیحی پیش گفته (۲۴، ۲۵، ۲۶) و کتیبه ۲۸). تفاوت جالب توجه دیگر این است که در کتیبه‌های نبطی - که متعلق به دوره چندگانه پرستی است - نام شخص پیش از خدایان می‌آمده اما در متون آغازشده با عبارت نوپدید عربی، یعنی کتیبه‌های عربی نبطی - که تنها یک خدا (العُرَيُّ) یاد شده - و عربی پیشااسلامی -

1. Nehmé, 2018: pp. 134 and 312 (pl. 18a).

۲. برای آگاهی از این کتیبه‌ها، ر.ک. Nehmé, 2022: pp. 74-78.

که تنها «الإله» یاد شده - خدا پیش از نام شخص یاد شده است (ر.ک کتیبه‌های ۱۶ و ۲۷).^۱

۴. کتیبهٔ DAJ000NabAr1 (کتیبهٔ ۲۸) در دومة الجندل (تاریخ‌گذاری نشده). تاریخ دقیق این کتیبه معلوم نیست اما با توجه به مراحل تطور نبطی به عربی، این کتیبه احتمالاً متعلق به قرن پنجم م.، یا کمی زودتر در قرن چهارم، است.^۲ سفال‌هایی از قرن یکم تا چهارم م. و سکه‌ای رومی متعلق به دوران لیسینیوس امپراتور روم (حک. ۳۰۸-۳۲۴ م.)، که این کتیبه کنار آنها کشف شده، حدّ زمانی آغازین^۳ کتیبه را به دست می‌دهند.^۴ در اینجا هم نگارش واو در پایان نام «مالک» بیانگر قدمت کتیبه است. این کتیبه نیز با عبارت دعائی «ذکر الإله» آغاز شده که همسان با کتیبه‌های مسیحی پیش‌گفته (کتیبه‌های ۲۴، ۲۵، ۲۶) است (تصویر ۲۴):

کتیبه ۲۸.

۱ [د]کرالاله

۲ ملکوبر{..}

۳ حیله{و}

۴ ط{بایبای}حه

باشد که الإله یاد کند

مالک بن

حیّه و

طایخه را^۵

۱. ر.ک. Nehmé, 2017: pp. 128-129; نیز ر.ک. Nehmé, 2022: pp. 53-54.

۲. ر.ک. Nehmé, Laïla. "A 'Transitional' Inscription from Dûmat al-Jandal." In Guillaume Charloux and Romolo Loreto (eds.), *Dûma 2: The 2011 Report of the Saudi-Italian-French Archaeological Project at Dûmat al-Jandal, Saudi Arabia*, pp. 231-233. Riyadh, 2016: p. 233

3. *terminus post quem*.

۴. ر.ک. Nehmé, 2022: p. 63.

۵. در اینجا خوانش تازه لیلانعمه آمده که با توجه به سه کتیبهٔ مسیحی پیش‌گفته (کتیبه‌های ۲۴، ۲۵، ۲۶)، که با عبارت «ذکر الإله» آغاز شده‌اند، واژهٔ آغازین کتیبه را بازخوانی کرده است. ر.ک. Nehmé, 2017: pp. 130-131.

تصویر ۲۴. کتیبه D.AJ000NabAr1. تصویر از گیوم شارلو.^۱ فاکسیمیل از لیلانعمه.

تصویر ۲۴. کتیبه D.AJ000NabAr1. تصویر از گیوم شارلو.^۱ فاکسیمیل از لیلانعمه.

با توجه به آنچه آمد، هر چهار کتیبه یادشده (کتیبه‌های ۲۴، ۲۵، ۲۶ و ۲۸) شاهی بر یگانه پرستی‌اند؛ چراکه نخست، در این کتیبه‌ها تنها یک خدا یاد شده است که «الإله» نام دارد (همچون کتیبه حمی، ۲۳)؛ دوم، در آنها شواهدی بر مسیحیت نویسنده (ها) همچون نقش صلیب، نام‌های بابیلی، یا حرم یک شخصیت مسیحی دیده می‌شود؛ سوم، در آغاز همه آنها عبارت دعائی «ذکر الإله» آمده است، که بیانگر عبارت پردازی تازه دینی در برابر تعابیر پیشین چندخدایی است. در توضیح نکته اخیر، شایان ذکر

1. Nehmé, 2017: pp. 126-127, Figs. 6 and 7.

است با بررسی پیکره کتیبه‌های واحه‌های شمال غرب عربستان که تا کنون کشف و تاریخ‌گذاری شده‌اند،^۱ مشاهده می‌شود که نخست، در کتیبه‌های به خط نبطی - یعنی از قرن یکم م. تا نیمه قرن سوم - خدایان چندگانه، همچون «دوشرا؛ ذوالشری»، «منتو/ منوتو؛ منات» و «الت: اللات»، کنار هم یاد می‌شده‌اند (برای نمونه، ر.ک. کتیبه ۲۷)؛ حال آنکه در کتیبه‌های به خط عربی نبطی - یعنی از اواخر قرن سوم م. تا نیمه قرن پنجم - تنها «العزی» یاد شده است و خدایان پیشین دیگر دیده نمی‌شوند. توجه برانگیز است که در کتیبه‌های به خط عربی پیشااسلامی - یعنی از اواخر قرن پنجم و قرن ششم م. - دیگر هیچ‌یک از خدایان چندگانه، نه «العزی» و نه دیگر خدایان پیشین، دیده نمی‌شوند و تنها «الإله» به عنوان خدای مسیحیان یاد شده است.

بدین ترتیب می‌توان در شمال غرب عربستان نیز گذار از چندگانه‌پرستی به پرستش یک خدای برتر (قرن‌های سوم تا پنجم م.) و سپس یگانه‌پرستی (اواخر قرن پنجم و در طی قرن ششم م.) را مشاهده کرد.

بر کاربرد «الإله» به عنوان نام خدا در میان اعراب مسیحی پیشااسلامی، کتیبه صومعه هند در حیره (حدود ۵۶۰ م.) را نیز به شواهد مادی پیش‌گفته می‌افزایند. هرچند اصل کتیبه موجود نیست، متن آن را ابوعبید بکری (د. ۴۸۷ ق.) و یاقوت حموی (د. ۶۲۶ ق.) با اندکی تفاوت گزارش کرده‌اند:

کتیبه ۲۹. «بنت هذه البيعة هند بنت الحارث بن عمرو بن حجر الملكة بنت الأملاك وأم الملك عمرو بن المنذر أمة المسيح وأم عبده وأمة عبده (وبنت عبده) في زمن (/ ملك الأملاك خسرو أنوشروان وفي زمن (مار) أفرایم الأسقف. فالإله الذي بنت له هذا البيت (/ الدیر) يغفر خطيتها ويترحم عليها وعلى ولدها ويقبل بهما (/ بها) ويقومهما (/ يقومها) إلى إقامة الحق ويكون الإله (/ الله) معها ومع ولدها الدهر الدهر»^۲

۱. ر.ک. Nehmé, 2022.

۲. ر.ک. Robin, Christian J. "Les Arabes de Himyar, des 'Romaines' et des Perses (IIIe-VIe siècles de l'ère chrétienne)." *Semitica et Classica*, 1 (2008b): pp. 185-186; Nehmé, 2017: p. 131

شواهدی تازه بر کاربرد نام «الإله/الله» در چند کتیبه از منطقه حجاز یافت شده است که با توجه به نوع خط و همچنین تعابیر دینی به کار رفته در آنها، می‌توان آنها را نیز یگانه‌پرستانه دانست. برای نمونه، کتیبه‌های ۳۰ و ۳۱ در زیر (تصویرهای ۲۵ و ۲۶) بررسی می‌شوند:

کتیبه ۳۰. انا ثبت بر...^(۱) لبني الخزرج سلم انتم^(۲) فلا و صکم بیریله^(۳) و اطعم اضیف و قتل العبد [و] ^(۴) و حمل الغزه والنجد^(۵) و حکم ربکم واله خیر ذا من ثابت بن...^(۶) از بنی الخزرج، در امان باشید^(۷) و شما را توصیه می‌کنم که خدا (الله؟) را اطاعت کنید^(۸) و میهمان را طعام دهید و با دشمن بجنگید^(۹) و نبرد و کمک جنگی کنید، باشد که رب شما حفظتان کند (به شما سلام دهد) که خدا (إله) در این کار بهترین است.^۱

تصویر ۲۵. کتیبه‌ای نویافته از تبوک. تصویر از سلمان عطوی (فریق الصحراء).^۲

۲۶۲

آینه پژوهش | ۲۰۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. ر.ک. Al-Jallad, Ahmad and Sidky, Hythem. "A Paleo-Arabic Inscription on a Route North of

ā' if." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 00 (2021): 9-10; Al-Jallad, Ahmad. "A Pre-Islamic Basmala: Reflections on Its First Epigraphic Attestation and Its Original Significance." *Jerusalem*

Studies in Arabic and Islam, 52 (2022a): p. 17, n. 66

2. <https://alsahra.org/2017/09/نقوش-عربية-بلکنة-نبطية>.

کتیبه ۳۱. بسمک اللهم انا عبد شمس بر المغیره یستغفر ربه
به نام تو، ای خدا (الله)، من عبد شمس بن المغیره هستم که از رب خود
آمرزش می خواهد.^۱

تصویر ۲۶. کتیبه اُم بُریرَة (واقع در شمال غرب تبوک). تصویر از عبد الإله فارس (هیئة التراث ۰۷۰۱۰۰۸۹۴۵).^۲

۲۶۳

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

در این کتیبه‌ها ویژگی‌هایی دیده می‌شوند که بر یگانه‌پرستی پیش از اسلام دلالت دارند. نخستین استدلال بر خط‌شناسی استوار است: خط این کتیبه‌ها به احتمال زیاد عربی پیشااسلامی است، از جمله به این دلیل که نخست، برای «پسر» نه از بن که از کهن‌واژه آرامی (لوگوگرام) بر استفاده شده است؛ دیگر، این که حرف تعریف طبق قواعد کهن املائی نوشته شده است و برای نمونه، در کتیبه ۳۰ ضیف به جای الضیف آمده است؛ همچنین می‌توان املائی یله (کتیبه ۳۰) یا الله (کتیبه ۳۱) را مطابق دیدگاه مشهور دال بر ادغام حرف تعریف ال در لام اله دانست. دومین استدلال به عبارت‌پردازی متن کتیبه‌ها بازمی‌گردد، که از سویی با تعابیر چندخدایی کاملاً متفاوت است و تنها یک خدا یاد شده که همان الإله (یا الله) است، و از سوی دیگر با تعابیر اسلامی نیز همسان نیست؛ برای نمونه، در آغاز کتیبه ۳۱ تعبیر «بسمک اللهم» آمده که مشهور است قریشیان در آغاز مکاتباتشان به کار می‌بردند. بر پایه این شواهد،

۱. ر.ک. Al-Jallad, 2022a: p. 18, n. 68. قس "A

Palaeo-Arabic Inscription from the *Hismā* Desert (Tabūk Region)." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 34 (2023): pp. 184 and 186 ff

۲. ر.ک. Alhatlani and Al-Otibi, 2023: p. 185, Fig. 2.

این کتیبه‌ها را نیز یگانه‌پرستانه دانسته‌اند، هرچند نوع یگانه‌پرستی آنها روشن نیست و می‌تواند مسیحی یا یهودی باشد.^۱

نتیجه

در این نوشتار کوشیدم با مرور مهم‌ترین شواهد مادی از شبه‌جزیره عربستان که تا کنون یافت شده‌اند، تصویری روشن‌تر از گرایش‌های دینی عربستان در سده‌های منتهی به ظهور اسلام ارائه کنم. این تصویر آشکارا با آنچه در منابع سنتی همچون کتاب الأصنام ابن کلبی (د. ۲۰۴ ق.) مبنی بر بت‌پرستی فراگیر در عربستان تا ظهور اسلام آمده، تفاوت دارد. در کتیبه‌های کشف‌شده از این منطقه، شواهدی فراوان بر پرستش خدایان چندگانه یافت می‌شود؛ اما از حدود دو قرن پیش از اسلام، هیچ شواهدی بر چندگانه‌پرستی دیده نمی‌شود و برعکس، شواهد یافت‌شده نشانگر این است که در طی سه قرن پیش از ظهور اسلام رفته‌رفته نشانه‌های چندگانه‌پرستی در مناطق مختلف عربستان ناپدید شده‌اند. در مقابل، در شواهد مادی به دست آمده مربوط به این دوران نشانه‌های معناداری از گرایش به یگانه‌پرستی، اعم از یهودیت و مسیحیت، دیده می‌شوند. به بیان دقیق‌تر، در طی قرن چهارم م. شواهد روشنی از گذار از چندگانه‌پرستی به یگانه‌پرستی و از آغاز قرن پنجم م. به بعد، تنها شواهد دال بر یگانه‌پرستی دیده می‌شوند.

نام خدای یگانه که در عربستان جنوبی پرستش می‌شد، هم در دوره گرایش به یهودیت و هم پس از گرویدن به مسیحیت، «رحمانان» سبئی، معادل «الرحمن» عربی، است. یهودیان حجاز خدا را مری علما می‌خواندند، که می‌توان آن را با «ربّ العالمین» عربی قرآنی مقایسه کرد. در دیگر مناطق شبه‌جزیره، از نجران در مرز شمالی

۲۶۴

آینه پژوهش | ۲۰۵
سال ۳۵ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

۱. ر.ک. Al-Jallad, 2022a: pp. 17, 18 and n. 66, 68; Al-Jallad, Ahmad. "The Religious Landscape of the

Late Pre-Islamic Hijaz: A View from the Epigraphy." Online presentation in the conference *New*

Directions in the Study of Early Islam: A Conference in Honor of Fred Donner held at Chicago

University, 15th April, 2023

یمن گرفته تا شمال حجاز در منتهاالیه شمال غرب عربستان، مسیحیان خدای خود را «الاله» می نامیدند.

شکی نیست که از نبود شواهد چندگانه پرستی نمی توان نتیجه گرفت که باورهای چندگانه پرستانه کاملاً از میان ساکنان منطقه رخت بسته بود؛ اما دست کم از شواهد مادی از حدود سه قرن پیش از اسلام می توان دریافت که پادشاهان، فرمانروایان و بخشی از ساکنان این سرزمین گرایش ها و باورهای یگانه پرستانه داشته اند و آشکارا این باورها، اعم از یهودی یا مسیحی، را ترویج و ثبت می کرده اند. در مقابل، دست کم تاکنون شاهدی مادی که باورهای چندگانه پرستان منطقه در دو قرن پیش از اسلام را بازتاب دهد یافت نشده است. این که شواهد چندگانه پرستی با ظهور اسلام عامدانه امحا شده باشد چندان محتمل نمی نماید چراکه آثار فراوانی از همین منطقه یافت شده اند که تاریخ آنها به قرن ها پیش از ظهور اسلام و حتی مسیحیت بازمی گردد و در آنها دلالت های روشنی بر پرستش خدایان چندگانه دیده می شود.

۲۶۵

آینه پژوهش | ۲۵۵

سال ۳۵ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۳

شواهد فراوان به جای مانده از پادشاهان و فرمانروایان در کتیبه های حک شده بر تخته سنگ های بزرگ و همچنین نوشته هایی که ساکنان یا رهگذران اینجا و آنجا بر دیواره های صخره ای و دیگر مواد ماندگار حک کرده اند بازنمایاننده جنبه های مهمی از شرائط فرهنگی، سیاسی و دینی حاکم بر شبه جزیره عربستان در دوران پایانی باستانند که امروزه فراوان در دسترسند. توجه پژوهشگران به این شواهد در پژوهش های نوین تاریخی چشم اندازی تازه به روی بافتی که اسلام در آن ظهور کرده گشوده است. برای شناخت بهتر باورها و آیین های دینی مردمانی که مخاطب قرآن بوده اند باید شواهد مادی برآمده از بافت تاریخی آن دوران را در کانون تحقیق قرار داد و با تکیه بر آنها منابع سنتی را بازخوانی کرد.

اختصارات منابع کتیبه‌شناختی

Ag: al-Aġbarī (Fahmī)

CIH: *Corpus Inscriptionum Semiticarum*

DAI GDN: Deutsches Archäologisches Institut, Grosser Damm Nord

DAJ: Dūmat al-Jandal

DASI: Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions (dasi.cnr.it)

Fa: Fakhry (Ahmed)

Garb: Garbini (Giovanni)

IGLS: *Inscriptions grecques et latines de la Syre*

Ist: Istanbul

Ja: Jamme (Albert)

JS: Jaussen and Savignac

MAFRAY: Mission archéologique française en République arabe du Yémen

MAFSN: Mission archéologique franco-sa'ūdiennne de Najrān

MQ: Mission Qatabān

RES: *Répertoire d'épigraphie sémitique*

RIÉth: *Recueil des inscriptions de l'Éthiopie des périodes pré-axoumite et axoumite*

Ry: Ryckmans (Gonzague)

UJadh: Umm Jadhāyidh

YM: Yemen Museum

ZM: Zafār Museum

منابع

- آذرنوش، آذرتاش. راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی. چاپ سوم، تهران: ۱۳۸۸.
- آقایی، علی، خوانین‌زاده، محمدعلی و مارکس، میثائیل. «مقدمه: باستان متأخر و اسلام». در روبن، ۱۴۰۱، صص ۷۲-۱۵.
- أغبري، فهمي. «نقوش سبئية جديدة تحتوى على أقدم نقش توحيدى مؤرخ». ريدان، ۸ (۲۰۱۳): ۱۶۷-۱۸۳.
- خوانین‌زاده، محمدعلی. «معناشناسی تاریخی واژه رت». پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۸ (۱۳۹۴): ۷۷-۱۲۰.
- روبن، کریستین ژولین. ۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام. گزینش، ترجمه و تحقیق محمدعلی خوانین‌زاده. تهران، ۱۴۰۱.
- Abdallāh, Yūsuf M. "The Inscription *CIH* 543. A New Reading Based on the Newly-found Original." In Christian J. Robin and Muḥammad 'A. Bāfaqīh (eds), *Ṣayhadica. Recherches sur les inscriptions de l'Arabie préislamique offertes par ses collègues au professeur A.F. L. Beeston*. (Arabie préislamique, 1), pp. 3-9. Paris, 1987.
- Alhatlani, Abdullah Saad and Al-Otibi, Ajab Mohammad. "A Palaeo-Arabic Inscription from the Ḥismā Desert (Tabūk Region)." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 34 (2023): 183-193.
- Al-Jallad, Ahmad. "A Pre-Islamic Basmala: Reflections on Its First Epigraphic Attestation and Its Original Significance." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 52 (2022a): 1-28.
- Al-Jallad, Ahmad. "One *Wāw* to Rule Them All. The Origins and Fate of Wawation in Arabic and Its Orthography." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture. Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 87-103. Chicago, 2022b.

- Al-Jallad, Ahmad. *The Religion and Rituals of the Nomads of Pre-Islamic Arabia. A Reconstruction Based on the Safaitic Inscriptions*. Leiden and Boston, 2022c.
- Al-Jallad, Ahmad. "The Religious Landscape of the Late Pre-Islamic Hijaz: A View from the Epigraphy." Online presentation in the conference *New Directions in the Study of Early Islam: A Conference in Honor of Fred Donner* held at Chicago University, 15th April, 2023.
- Al-Jallad, Ahmad and Sidky, Hythem. "A Paleo-Arabic Inscription on a Route North of Ṭā'if." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 00 (2021): 1-14.
- Beeston, Alfred. F. L. *Warfare in Ancient South Arabia (2nd-3rd Centuries A.D.)*. London, 1976.
- Bowersock, Glen W. "The Three Arabias in Ptolemy's Geography." In P.-L. Gatier, B. Helly and J.-P. Rey-Coquais (eds.), *Géographie historique au Proche-Orient (Syrie Phénicie, Arabie, grecques, romaines, byzantines)*, pp. 47-53. Paris, 1988.
- Brown, Peter. "Christianization and Religious Conflict." In A. Cameron and P. Garnsey (eds.), *Cambridge Ancient History, vol. 13: The Late Empire, A.D. 337-425*, pp. 632-664. Cambridge: 1998.
- Dan, Joseph. "Apocrypha and Pseudepigrapha." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 2. New York, 2007.
- Fiema, Zbigniew T., Al-Jallad, Ahmad, Macdonald, Michael C. A. and Nehmé, Laïla. "Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica." In Greg Fisher (ed.), 2015, pp. 373-433.
- Fisher, Greg (ed.). *Arabs and Empires before Islam*. Oxford, 2015.
- Ginsberg, Harold Louis. "Messiah." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 14. New York, 2007.
- Greenfield, Jonas C. "From 'lh Rḥm̄n to Al-Raḥmān. The Source of a Divine Epithet." In Benjamin Hary, John Hayes and Fred Astren (eds.), *Judaism and Islam: Boundaries, Communication and Interaction*, pp. 381-393. Leiden, 2000.

- Jastrow, Marcus. *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. 2 vols. London and New York, 1903.
- Kiltz, David. "The Relationship between Arabic *Allāh* and Syriac *Allāhā*." *Der Islam*, 88/1 (2012): 33-50.
- Levitats, Isaac. "Bet Din and Judges." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 3. New York, 2007.
- Nebes, Norbert. "A New 'Abraha Inscription from the Great Dam of Mārib." *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 34 (2004): 221-230.
- Nehmé, Laïla. "A Glimpse of the Development of the Nabataean Script into Arabic Based on Old and New Epigraphic Material." In Michael C. A. Macdonald (ed.), *The Development of Arabic as a Written Language*. (Supplement to the Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 40), pp. 47-88. Oxford, 2010.
- Nehmé, Laïla. "A 'Transitional' Inscription from Dūmat al-Jandal." In Guillaume Charloux and Romolo Loreto (eds.), *Dūma 2: The 2011 Report of the Saudi-Italian-French Archaeological Project at Dūmat al-Jandal, Saudi Arabia*, pp. 231-233. Riyadh, 2016.
- Nehmé, Laïla. "New Dated Inscriptions (Nabataean and Pre-Islamic Arabic) from a Site Near al-Jawf, Ancient Dūmah, Saudi Arabia." *Arabian Epigraphic Notes*, 3 (2017): 121-164.
- Nehmé, Laïla. *The Darb al-Bakrah: A Caravan Route in North-West Arabia Discovered by Ali I. al-Ghabban. Catalogue of the Inscriptions*. Riyadh, 2018.
- Nehmé, Laïla. "The Religious Landscape of Northwest Arabia as Reflected in the Nabataean, Nabataeo-Arabic, and Pre-Islamic Inscriptions." In Fred M. Donner and Rebecca Hasselbach-Andee (eds.), *Scripts and Scripture. Writing and Religion in Arabia circa 500-700 CE*, pp. 43-86. Chicago, 2022.
- Nöldeke, Theodor, Schwally, Friedrich, Bergsträßer, Gotthelf and Pretzl, Otto. *The History of the Qur'ān*. Ed. and Trans. Wolfgang H. Behn. Leiden and Boston, 2013.

- Puin, Gerd-R. "Leuke Kome/ Layka, die Arser/ Aṣḥāb al-Rass und andere vorislamische Namen im Koran: Ein Weg aus dem ‚Dickicht‘?" In Karl-Heinz Ohlig and Gerd-R. Puin (eds.), *Die dunklen Anfänge. Neue Forschungen zur Entstehung und frühen Geschichte des Islam*, pp. 317-340. Berlin, 2006.
- Rabinowitz, Louis Isaac. "God, Names of (Rabbinical Names of God)." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 7. New York, 2007.
- Robin, Christian J. "Ḥimyar et Israël." *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 148 (2004): 831-908.
- Robin, Christian J. "Les banū Ḥaṣḥaḥ, princes de la commune de Maḍḥā^m." *Arabia*, 3 (2005-2006): 31-110.
- Robin, Christian J. "La réforme de l'écriture arabe à l'époque du califat médinois." *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 59 (2006): 319-364.
- Robin, Christian J. "Joseph, dernier roi de Ḥimyar (de 522 à 525, ou une des années suivantes)." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34 (2008a): 1-125.
- Robin, Christian J. "Les Arabes de Ḥimyar, des 'Romains' et des Perses (IIIe-VIe siècles de l'ère chrétienne)." *Semitica et Classica*, 1 (2008b): 167-202.
- Robin, Christian J. "Arabia and Ethiopia." In Scott F. Johnson (ed.), *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, pp. 247-334. Oxford, 2012.
- Robin, Christian J. "Quel judaïsme en Arabie ?" In Christian J. Robin (ed.), *Le judaïsme de l'Arabie antique. Actes du Colloque de Jérusalem (février 2006)*, *Judaïsme ancien et origines du christianisme* 3, pp. 15-295. Turnhout, 2015.
- Robin, Christian J. "Les noms du Dieu unique dans les religions de l'Arabie préislamique." *Communio* 45, 3-4 (2020): 67-86.
- Robin, Christian J. "*al-ʾIlāh* et *Allāh* : les deux noms de Dieu chez les Arabes chrétiens de Najrān au 6e siècle de l'ère chrétienne." *Hawliyāt* 19 (2020-2021): 55-109.

- Robin, Christian J. "Judaism in Pre-Islamic Arabia." In Phillip I. Lieberman (ed.), *The Cambridge History of Judaism*, pp. 294-331. Cambridge, 2021a.
- Robin, Christian J. "Les gravures d'une nécropole chrétienne à Himà." *Dossiers d'Archéologie*, 407 (2021b): 68-71.
- Robin, Christian J. "The Judaism of the Ancient Kingdom of Ḥimyar in Arabia: A Discreet Conversion." In Gavin McDowell, Ron Naiweld and Daniel Stökl Ben Ezra (eds.), *Diversity and Rabbinzation. Jewish Texts and Societies between 400 and 1000 CE*, pp. 165-270. Cambridge: 2021c.
- Robin, Christian J., al-Ghabbān, 'Alī I. and al-Sa'īd, Sa'īd F. "Inscriptions antiques récemment découvertes à Najran (Arabie séoudite méridionale) : Nouveaux jalons pour l'histoire de l'oasis et celle de l'écriture et de la langue arabes." *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 158, 3 (2014): 1033-1128.
- Robin, Christian J. and Rijziger, Sarah. "'The Owner of the Sky, God of Israel' in a New Jewish Ḥimyaritic Inscription Dating from the Fifth Century CE." *Der Islam*, 95/2 (2018): 271-290.
- al-Shdaifat, Younis, Al-Jallad, Ahmad, al-Salameen, Zeyad and Harahsheh, Rafe. "An Early Christian Arabic Graffito Mentioning 'Yazīd the King'." *Arabian Archaeology and Epigraphy*, 28 (2017): 315-324.
- Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 19, s.v. "Targum". New York, 2007.
- Sperling, S. David. "Bible, Translations; Ancient Versions; Syriac Aramaic: Peshitta and Other Versions." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 3. New York, 2007.
- Wald, Stephen G. "Tosefta." In Fred Skolnik and Michael Berenbaum (eds.), *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 20. New York, 2007.